

ІСТОРІЯ
ХВОРОБИ
ЛЕОНІДА
ПЛЮЩА

Сучасність 1976 *лп*

ІСТОРІЯ ХВОРОБИ
ЛЕОНІДА ПЛЮЩА

MEDICAL CASE HISTORY OF LEONID PLYUSHCH

Compiled and Annotated
by Tatiana Khodorovych

Translated from the Russian
Second Enlarged Edition

SUČASNIST
1976

ІСТОРІЯ ХВОРОБИ
ЛЕОНИДА ПЛЮЩА

Упорядкування і коментарі
Тетяни Ходорович

Переклад з російської мови
Видання друге доповнене

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО "СУЧАСНІСТЬ"
1976

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

Ч. 20 (39)

Документи ч. 10.

Обкладинка Любослава Гуцалюка

Леонид Плющ

*Дружина Л. Плюща — Тетяна Житнікова
і сини Лесик і Діма*

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Пропонуємо читачам український переклад збірки Тетяни Ходорович про українського математика Леоніда Плюща. Ім'я цього українського вченого, переслідуваного в Радянському Союзі за переконання, добре відоме українській громадськості. Українці знайомі також з іменем російської ученої, колишнього співробітника Інституту мовознавства Академії наук СРСР, Тетяни Ходорович. Вона є керівною діячкою руху для захисту прав людини в СРСР і відома зокрема з її мужніх виступів на оборону Л. Плюща та Валентина Мороза.

Збірка Т. Ходорович була написана російською мовою і поширювалася в Радянському Союзі, а згодом дісталася за кордон. Збірка називається "Історія хвороби Леоніда Плюща", і довідка під такою назвою є на початку книжки, попереджена короткою інформацією про саму авторку. Тоді слідує три частини з такими назвами: "Листи Леоніда Плюща з Дніпропетровської психіатричної в'язниці", "Діагностика і лікування" та "Друзі про Леоніда Плюща". Четверта частина не має назви. Ми самі назвали її "Заходи дружини Плюща, Т. Житнікової,

та його друзів й інші документи", бо це відповідає змістові цієї частини.

Крім документів, що їх збрала Ходорович у своїй збірці, поширювались у самвидаві і дісталися за кордон ще інші документи про долю Плюща. Вони друкувались на Заході у різних виданнях. Ми зібрали їх в окрему частину і додали до збірки Ходорович, даючи їм назву "Додаткові документи".

Слід додати ще, що з уваги на складність схем і формул у частині збірки Ходорович, точніше, у "Листах Леоніда Плюща", ми у двох листах випустили опис ігор і ще в одному (з тих таки міркувань) ілюстрацію як софістично можна доводити існування Бога. Як надто спеціальні, ці описи ледве чи й зацікавили б читача. Пропуски у всіх випадках позначені примітками.

ПРО АВТОРА — Т. С. ХОДОРОВИЧ

Автор пропонованого збірника, Тетяна Сергіївна Ходорович, — учасник Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР. У складі Ініціативної групи вона підписала цілий ряд листів, звернень, заяв до ООН та інших міжнародних організацій.

Лінгвіст-русист за фахом, Т. С. Ходорович 18 років пропрацювала в Інституті російської мови Академії наук СРСР на посаді наукового співробітника. Працювала в інституті головним чином над дослідженням російської діялектології. Автор цілої низки лінгвістичних карт і супровідних статей до них, Т. С. Ходорович цікавилася й питаннями викладання російської мови в школі. Вона брала участь у складанні нової "Програми з російської мови"* для середньої школи.

Ось як характеризували її працю дирекція і громадські організації Інституту російської мови записами в її трудовій книжці:

Ч.	рік	м-ць	день	Заохочення й нагороди
1	1957	VIII	16	<i>Інститут мовознавства АН СРСР</i> за добру працю, виконану при коректурі карт атласу російських народних

*Програма покищо не ввійшла в дію.

				говорів, премійована — 400 карб.
2	1958	V	24	Премійована — 900 карб.
3	1961	XII	22	За відмінну виробничу працю премійована — 105 карб.
4	1964	IX	10	За велику роботу в Ортографічній комісії, активну участь у підготованні пропозицій для вдосконалення російської ортографії оголошено подяку.
5	1967	X	30	З нагоди 50-ліття Вел. Жовтн. Соц. революції за плідотворну науководослідну працю оголошено подяку.

У травні 1971 року її звільнено з Інституту російської мови з формулюванням... "у зв'язку з закінченням терміну праці, встановленого законодавством про конкурси", насправді ж за те, що, як заявив на засіданні Вченої ради директор Інституту, чл.-кор. АН СРСР Ф. П. Філін, "погляди Т. С. Ходорович несполучні з званням наукового співробітника академічного інституту".

На утриманні Т. С. Ходорович на той час було троє дітей.

Після звільнення влаштуватися за фахом їй не вдалося. Правда, деякий час вона працювала молодшим науковим співробітником в одній технічній організації; потім у

Всесоюзній книжковій палаті, з якої по місяцеві її звільнено знову ж таки за ті самі "погляди". На короткий час їй пощастило влаштуватися натурницею в Художньому інституті ім. Сурікова. Потім — їй усюди відмовляли. Коли остання спроба — влаштуватися секретарем при сліпо-глухо-німії літній жінці, старшому науковому співробітнику Інституту дефектології Академії педагогічних наук — зазнала поразки, Т. С. Ходорович поставила хрест на своїй трудовій діяльності. Годувати її почали діти, що підросли.

Історія хвороби Леонида Плюща

*Існує правда й існує лжа, і якщо
Ви лишилися вірним правді — хай і
сам на цілому світі — Ви не божевіль-
ний*

Орвелл

Прізвище, ім'я, по-батькові	Плющ Леонид Іванович
Вік	33-34 роки
Місце проживання	Українська РСР, м. Київ 147, вул. Ентузіястів 33, кварт. 36.
Фах	Математик.
Національність	Не має стосунку до захворюван- ня.
Родинний стан	Одружений, має двох синів: Діма — 14 років, Лесик — 8 років; на

Діагноза установи, що спрямувала	час арешту батька відповідно — 12 і 8 років.
Діагноза клінічна	"Агітація чи пропаганда, ведена з метою підриву або ослаблення радянської влади... поширення з тією ж метою наклепницьких ви- гадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад, а також поширення, чи виготовлен- ня, чи збереження з тією ж ме- тою літератури такого самого змісту". Поводиться "дивно" — відмов- ляється давати свідчення.
Скарги при надходженні	Шизофренія. Докладніше див. ч. II, "Діагностика й лікування", стор. . . Насильство над особистістю: приміщення до психіатричної в'язниці за переконання.

Вважає себе психічно здоровим. Жодна лікувальна установа ніколи й ніяких психічних захворювань не фіксувала. На обліку в психіатрів ніколи не був. У дитинстві перехворів на туберкульозу кісток, наслідком чого лишився інвалідом на ціле життя.*

Народився в 1939 році в Нарині Тянь-Шанської області, в родині службовця. Батько під час війни 1941 року пропав без вісти. Мати працює прибиральницею. У 1956

*Цю, встановлену законом форму "Історії хвороби" виповнювала я
Т. С. Ходорович.

році Л. Плющ закінчив середню школу із срібною медалею, не зважаючи на те, що чотири роки був прикутий до ліжка: туберкульоз кісток.

У 1962 році закінчив механіко-математичний факультет Київського університету. У вересні того ж року почав працювати інженером-математиком в Інституті кібернетики АН УРСР. Працюючи над моделюванням біологічних систем, опублікував статті: "Математичне моделювання систем управління рівнем цукру на аналоговій обчислювальній машині (семинар "Математичні моделі в біології", 1965), "До оцінки організації нейронних структур" (науково-технічна конференція, присвячена дню радіо, 1966), "Функції близькості і критерій самоорганізації" (збірник "Бионика. Моделирование биосистемы", 1967).

У 1968 році Л. Плющ написав листа до газети "Комсомольская правда" як відповідь на вмішену там статтю про процес над А. Гінзбургом і Ю. Галансковим. Аналізуючи текст статті, Л. Плющ довів безпідставність обвинувачення, а сам процес коментував як прояв метод судової розправи 1937 року.

У липні 1968 року Л. І. Плюща звільнено з Інституту кібернетики, всупереч "Кодексові законів про працю УРСР".

Невдовзі перед звільненням Л. І. Плющеві була видана наступна офіційна характеристика:

ХАРАКТЕРИСТИКА

Плющ Леонид Іванович працює у відділі 42 ІК АН УРСР з 1962 року на посаді інженера. За цей час він виявив себе вдумливим, виконним робітником, що ставиться до справи творчо, сумлінно. За останній час Плющ брав активну участь у розробці інженерно-психологічної тематики.

Належить відзначити також велику громадську роботу, яку провадив Л. І. Плющ у відділі як комсомольський організатор, член КСМ відділу, керівник філософічного семінару, присвяченого актуальним питанням марксо-ленінської етики й естетики.

Зав. відділу (*Антімонов Ю. Г.*)

Спроби знайти нову працю були безуспішні: після вивчення анкетних даних — відмова.

Нарешті, у травні 1969 року влаштувався на тимчасову працю робітником-брошурувальником, але після підпису в складі Ініціативної групи листа до ООН був відразу ж таки звільнений.

На 15 січня 1972 року Л. Плющеві поставлено попередню діагнозу: "Антирадянська агітація і пропаганда", і його заарештували.

ЧАСТИНА І.

Листи Л. Плюща з Дніпропетровської
психіатричної в'язниці

КОРОТКО ПРО ЛИСТИ

Отож, шойно за півтора року після арешту Л. Плюшеві дозволили писати, і від нього почали приходити листи.

Одержала листа і я. Цей лист, який свідчить про оригінальність, непересічність мислення його автора, наштовхнув мене на думку постаратися зібрати всі листи Л. Плюща, написані ним з Дніпропетровської психіатричної лікарні, й опублікувати їх.

Для виконання цього задуму я звернулася з проханням до його дружини та його друзів дати мені можливість ознайомитися і з тими листами, які одержали вони.

Саме ці листи, здається мені, можуть переконати кожную неупереджену людину (навіть не фахівця) не лише в душевному здоров'ї Леоніда Івановича, але й у його подальшому високій активності мислення.

Серед публікованих листів тільки лист ч. І написаний відразу після арешту, тобто в січні 1972 року, інші — у серпні-вересні 1973 року. У них — зворушлива турбота за дружину, дітей, за друзів, вияв зацікавлення до всього, чим і як ми живемо. Багато місця в листах він відводить прагненню продовжити перервану працю над філософією і психологією гри. У зв'язку з цим він цікавиться новинами

літератури з структурної аналізи (її методами він користується при опрацюванні морфології гри), мітології (для підтвердження гіпотез про походження й історію ігор), математичної теорії гри (для перевірки власних гіпотез при створенні експериментальних ігор). У них — описи нових ігор, а також нові казки для його синів,* вигадані Л. Плющем у стінах психіатричної лікарні.

Багатосторонність Леонида Івановича не хаотична, не випадкова, не зводиться до замкненої збиральницької енциклопедичності, а має цілеспрямований характер, характер продуманого й чіткого добору: зацікавлення Леонида Івановича зосереджене на теорії ігор, яка міцно увійшла у вжиток і практику сучасного наукового мислення. Якщо природний і конечний на сучасному рівні науки професійний процес мислення робиться доказом душевної недуги, це воістину страшно.

Читання листів Л. Плюща зародило в мені й страшну підозру: чи не почався замах "на інтимний внутрішній світ людини", бо інакше як же пояснити той факт, що Л. Плюш перебуває в ув'язненні серед безумних?

Ластівко моя мила, Танечко!

Учора дістав від тебе передачу і майже як зустрівся з тобою. Навіть підписом твоїм утішився.

Даремно ти тільки витрачалася занадто. Помаранчі ні до чого, виглядають якимось дисонансом, а цибулі я не їм (взагалі, видимо, не буду відмовлятися від більшості своїх звичок, хібащо від курива, і то десь пізніше). Те саме з

*До листів Л. Плюща додані й три листи його восьмилітнього сина, які, очевидно, також не позбавлені інтересу, бо є свідченням живої реакції на листи батька.

нижньою білизою. Недоцільне також те, що скоро псується — бож передачі не бувають часто. Ну, та досить про цю муру.

Почуваю себе нормально як фізично, так і духово. І якби не думки про вас, то з моїм п'ятирічним стажем санаторії* усе це не було б таке, що вибивало б мене із звичної колії. Їжі мені вистачає. Є книжки. Узяв Шевченкові "Повісті", Квітку-Основ'яненка, "Хлопчик біля моря" Дубова, дво-томник Конрада і "Журбіни" Кочетова. Упиваюся Шевченком, хоч повісті його, звичайно, не витримують ніякого порівняння. Просто приємно від його внутрішньої шляхетности й аристократизму духа, про який писала Репніна. Читаєш і бачиш світ його печальними і пристрасними очима. У повістях він м'якший і романтичніший. Можливо, десь пізніше заходжуся біля "Кобзаря", дослідити окремі сторони психопоетики (термін вигадав сам, навряд чи зможу тобі пояснити, щось такого типу: що і як б'є по серцю в "Кобзарі").

Усі ці дні сидів над грою. Покищо не систематично, а уривками, темками. Дещо вдале, дещо ні. Тягне більше до психології гри, ніж до морфології: ігрові центри, опредметнення і відпредметнення (не філософічно, а психологічно — опредметнення правил, властивостей і т. д.), еталони, система еталонів і т. д. Під кінець обіцяли тобі передати.

Передбачаю розглянути (скільки дозволять чисто абстрактні міркування про гру — можна буде взяти шахи): а) функції в грі; б) елементи гри; в) структури гри (сюжетна, матеріальна, процесуальна: хід); г) перетворення гри (бодай деякі); г) синтеза гри, конструювання (деякі принципи); д) адекватність дидактичної мети і будови гри; відповідности сюжету й різних сторін гри. Як буде відповідний стан, спробую сконструювати кілька експериментальних ігор

*Мається на увазі лікування туберкульозу кісток.

(зручних для експерименту) і так, для гри. Особливо хотілося б попрацювати над нардами. Вони криють у собі стільки можливостей! Як можна, передай кубики (хоча їх можна буде замінити якимнебудь випадковим механізмом, наприклад, сторінками книжки, лише що громіздко).

Як хочеш, у наступних листах можу виписувати основні тези з того, що встигну зробити.

Як у тебе справи на праці? Як твої лекції і практичні справи? Розуміють?

Я дуже задоволений, що встиг прочитати Вигодського про дошкільне виховання. Як можеш, пришли мені цитати з цієї статті, усе, що ти вважаєш потрібним плюс його курсив. Я з пам'яті записав тепер усе, що запам'ятав. Алеж це не точні його визначення. А в нього вони дуже місткі. Як буде час, то те саме пророби з усією книжкою — курсив чи основні формули (не полемічні, а позитивні головним чином). Те саме з структуралістичними статтями, як траплятимуться розумні. Те саме з Ельконіном. Але все це, коли ти сама матимеш час і охоту читати. Ага! Ельконіна тільки дитинство і передшкільний період (без фізіології), а в дошкільному — що захочеш.

Мамі, очевидно, повідомляти треба. Але хай лише вона й Ада* не зриваються й не їдуть сюди. Щодо побачення зо мною (коли приїде) — ти подивися сама, не хотілося б її дуже засмучувати.

Пиши більше про Діму. Тільки правду (і про себе, і про Лесика, про все) — як ні, то я буду робити всякі припущення.

Дімо! Сино ти моя вже майже доросла! Ти вже мені теж щонебудь пиши, бодай кілька рядків (тільки не формальних). Щодо допомоги мамі, навчання — я не буду писати. Ти сам, видимо, робитимеш це. Описуй мені цікаві

*Рідна сестра Плюша.

пригоди чи книжки (музеї, подорожі — ти знаєш, як мені все це подобається).

А тепер і Лесик! Шкода, що я не встиг попроситися з тобою — ти спав і снів про щось симпатичне. Ну, що тобі описувати. Хочеш, я в кожному листі буду посилати тобі по "Вечірній казці", щоб Діма й мама читали тобі. Це буде "Татова казка", що складатиметься з "Вечірніх казок". А як не вигадано казки, то постараюся загадки, задачі. А вже як і цього не вигадано, то постараюся вигадувати гри, для Діми і для тебе (як Діма захоче). Та тільки ж які і про що (казки-загадки і гри)? Замовляйте.

Шкода, що от для Діми не вдасться оповідання написати — не вийде. Якби ти захоплювався математикою, то міг би спробувати придумати щось на подобу казкових чи жартівливих задач, як у "Чарівному дворозі" Боброва.

Танечко! Як буде будь-яка неясність з "Кішками-мишками", "Невидимкою", "Динамо" і "Тринярдами",* напиши, я постараюся ліпше написати правила.

Мила моя, сонечко моє (пропуск, викреслене цензурою).

Привіт усім рідним і друзям.

Твій Робінзон, Шіва і все таке інше.

20. 1. 72

Здрастуйте, Тетяно Сергіївно!

Дуже втішився Вашим листом. Одначе, мушу чесно Вам признатися, що писати листи не люблю і не вмію, з причини своєрідности епістолярного комплексу. У листах я звичайно сухий і незручний. Так що стосовно незручности,

*Назва ігор, створених Леонидом Івановичем.

про яку Ви пишете, ми поквитувалися. Дуже врадували мене Ваші слова про Лесика. Якщо Ви не хотіли мені сказати прикрість і тому не писали враження про Діму, то даремно. Мене він зараз цікавить більше, бо у нього вирішальний вік. Таня Вам, видимо, говорила, що майже всі суперечки мої з нею оберталися навколо "чесности з собою" (термін Винниченка з однойменного роману). Мені здається, що й соціальна, й індивідуальна проблема зводиться нині до проблеми свідомого управління людиною собою (і суспільством, тобто собою родовим). А для цього потрібно навчитися дивитися на себе (індивідуум і рід) відкритими очима. З цієї позиції я критикую Толстого і всяку релігійно-етичну позицію. І Толстой, і навіть Ніцше не витримують правди про себе, про ближніх і дальніх і створюють міт, що допомагає заховатися від реальності. В особистому пляні це привело до того, що вони самі стали іграшкою в руках власної підсвідомості. У Ніцше це яскраво виявилось в характері його хвороби, яка викрила те, що за його антихристиянством, богоборством крилося богошукання, шукання Христа. Мені здається що треба усвідомлювати підсвідомі свої мотиви, бажання, щоб бути господарем самого себе. З цієї ж причини треба ясно бачити ситуацію, з яку "кинута" особистість. Інакше вона стане іграшкою навколишніх умов. Фромм й інші неофройдисти намагаються внести соціальну корективу в психоаналізу, але з їх працями я знайомий лише з чуток.

Будемо вважати попередні рядки рукавичкою, киненою Вам з Танею як послідовникам Толстого. Я, на жаль, Вас зовсім не уявляю і тому, можливо, даремно починаю дискусію (можливо, Ви — противниця суперечок, як непродуктивної форми діалогу?). Можливості суперечки у нас дуже обмежені, і це теж робить її недоцільною. Хочу уточнити свою позицію стосовно Толстого. Я захоплений

його критикою усіх сторін цивілізації. До цієї критики одна лише претенсія — спрощення позицій противника (Таня, можливо, говорила Вам про мій аргумент з приводу толстовської критики про трійцю, аргумент "від здорового глузду" — ніби немає діалектичної логіки, нема вищої математики, в якій для безконечних величин одиниця може дорівнювати трьом. Так само ж він спрощує позицію матеріялістів). Достоевський з цього погляду глибший (за винятком "Бісів", де образ Нечаєва спрощений і сплющений), а тому чесніший з собою.

У позитивній частині подобаються лише частковості: "зараження" в мистецтві, теорія "спокус", дещо з педагогіки, етики. Подобається не система, а частина елементів її.

Я був би дуже радий, якби Ви знайомили мене з новинками структурної аналізи. Я, на жаль, прочитав з аналізу мало. Тому, наприклад, аналізу гри (інтелектуальної) я проробив дещо доморосло, навіть термінологічно нечітко. Структурна аналіза цікавить мене головним чином з позицій інтерпретації структури. Наприклад, історична проппівська інтерпретація чарівної казки мене більше цікавить, ніж структура казки. Ще більше цікавить психологічна інтерпретація структури казки, що доповнює проппівську. Без такої інтерпретації сучасна педагогіка казки, видимо, не зможе сказати чогось істотного.

Попереднього півтора року я працював над структурою і психологією дотепів (і взагалі комічного), аналізою "Кобзаря" і, головним чином, психологією гри (інтелектуальної, моторної й ін.). У грі, особливо в аналізі емоційного баянсу в грі, просунувся більш-менш істотно.

З Шевченком не дістав ніяких досить цікавих наслідків. Думаю, тому, що не з того боку підходжу.

Аналізу гумору ледве розпочав. Хороша класифікація є в Лука, у його книжці про емоції. Мої накреслення дещо

відрізняються від його висновків. Але й тут мене більше цікавить психологічна інтерпретація структури, а не сама структура. Відкривши структуру, можна зробити наступний крок після Фройда в аналізі дотепности.

Хотів з цих таки позицій проаналізувати народні загадки і приказки. Загадки зацікавили головним чином тому, що мені здається, що мета їх не у відгадуванні (бож діти не відгадують і не можуть відгадувати народні загадки. Загадки, складені педагогами, відрізняються за своєю педагогічною функцією, бож діти їх відгадують. Це треба було перевірити експериментально). Функція загадок фолкльорних та сама, що й приказок — образна, естетична (я ігнорую тут їх відмінність, їх специфіку). У Некрасова, здається, в "Мороз-красный нос" загадки дуже часто використані як постійні образи.

Дуже шкода, що лінгвістика мене зовсім не цікавить. Однаке для оволодіння структуралістичною методою я намагаюся читати статті з структурного мовознавства.

(До речі, скористаюся тим, що Ви лінгвіст: наскільки пов'язані між собою "Юмор" і "мор", "амур" і "мор" — смерть. Зв'язок у російській та інших мовах. Невже зв'язок лише через "уморити"? Якщо зв'язок глибший, то я думаю зв'язати це з аналізою "комічного").

Цікаво, що Щедрина ми читали майже в той самий час (це заувага до Вашої згадки про Щедрина).

Ну, от я приблизно повідомив Вас про те, що мене цікавило в останній час. Таня пише, що Ви працювали над питанням про етику наукової діяльності. Це мене теж цікавить — під впливом Толстого, яким я захоплювався років з десять тому.

Настрій у мене зараз не творчий і не епістолярний — не могу покищо відключитися від навколишнього оточення. Це посилює сухість листа, але Ви, думаю, зробите відповідні знижки.

Передавайте привіт усім друзям, зокрема Ніні Некипеловій, Гриші-Маші і всім, усім.

Пишіть, як буде настрої. Відповідати теж буду в залежності від настрою — щоб не було нудно.

Ваш Льюня

Здрастуй, люба!

Здрастуйте, Дімо і Лесику!

Дуже шкода, що не було побачення. Фотографії занадто слаба втіха, хоч, звичайно, я радий, що, нарешті, їх маю.

Як судити з фотографій, гімнастичних вправ ти так і не почала. Даремно.

Про себе мені писати покищо по суті нічого. Стан добрий. З книжками справа погана, і тому я покладаю на тебе великі надії. Багато книжок не можна буде одержати, і треба буде пильно продумувати, що купувати для мене. З усіх переданих тобою цінна книжка про структуралізм. Казка Янсон симпатична, але, не кажучи вже про поганий переклад, вона не становить собою конечности. Те саме з Ліфшицом і Гарднером (я не прочитав їх, правда, і, можливо, зміню свою думку).

Потрібні мені книжки про структуралізм, психологію емоцій, дошкільну психологію, серйозні праці про гри (усіх типів — від маніпулятивних до інтелектуальних), праці з психології мітологічного мислення, казок і т. д.

У першу чергу мені потрібні тепер праці Вигодського (всі), "Детская психология" Ельконіна, фотокопія або твій виклад статті Леонтєва про гру (46??), книжка Маркова, стаття Гурвича (про час) у "Вопросах философии". Особливо важливі праці з психології емоцій. Є сенс написати до Лука і попросити його книжку про емоції і

список книжок і статей на цю тему. Я несподівано дістав деяке підтвердження "інформаційної теорії" емоцій П. Симонова, тому хотів би перечитати його праці. Лінькова пригадала якусь там монографію Давидова про емоції.

"Будову інтелектуальної гри" я в чернетці написав і тому переніс інтерес на емоційний баянс гри. Можливо, добре вийде стаття для "Знание-сила" про нарди й гуську. Саме для неї їй потрібен Гурвич. На другу чергу потрібен Пропп, Бахтін, Лосєв, Батішев (либонь, він насамперед, особливо стаття про діяльнісну сутність людини — забори її в Аркадія). Мало б сенс написати до Батішева, щоб він підказав, які з його праць мають стосунок до педагогіки (ознайомивши коротко з нашими результатами).

Тепер про передплату. На першу чергу мене цікавлять "Вопросы философии", "Вопросы литературы", "Вопросы психологии" (якщо вони не погіршали за останній час). На другу чергу — "Литгазету" і "Науку и жизнь".

Тепер про передачі. Потрібен цукор, масло. Тютюн купи дешевший і можливо більше. Взагалі не передачі не витрачайся. Наступного приїзду на всякий випадок прихопи лікарняну піжаму. Купи також зубну щітку і порошок.

На цьому кінчаю. Настрій не до писання. Продовжувати працю про гру з комічним ледве чи вдасться. Але думати про ці проблеми я буду, і тому книжки мені потрібні.

Мамі покищо не пишу — напиши ти їй. Чи одержала мого листа про приручення і казку?

Жду побачення.

Здрастуй, моє сонечко!

Продовжую відповідь на твої чотири листи.

У мене все ще продовжується період адаптації. Якби

спробувати дати коротку формулу обраної мною настанови, то нею буде ідея несеке-мавп (пам'ятаєш з слонової кости?): "не чую, не бачу, мовчу". Хоч і як це парадоксально, але оптимальною формою психічного самозахисту тут здається мені своєрідний "свідомий автизм". З моєю екстравертивністю, наставленням, спрямованим поза себе, це справа буде дуже складна. Книжки, листи від тебе і міркування про гру й суміжні з нею питання повинні стати підпорою.

От і все, що можу сказати про себе.

Листи твої хороші, правильні. Відповідати буду за порядком, з першого листа.

Ада, ти і Тетяна Сергіївна як одна хвалите Лесика. Пиши мені про обох якнай докладніше. Яюсь я склав для них список книжок, які, по-моєму, варто було б їм прочитати. Доведеться відновлювати. Для Лесика склав також список "завдань" на літо: спостереження і "досліди" з природним матеріалом. Це зробить його зацікавлення природою більш змістовним. У листах з Києва я намагався розвинути свій погляд на цілеспрямований вплив на розвиток дітей.* Прекрасним моделем є розвиток малювання від "каракулів". Дитина на першій стадії малює беззмістовні каракулі. Але досить дорослому показати, що "каракулі" мають сенс, як у процесі малювання каракулів підвищується рівень сенсу, а слідом за тим міняється, підвищується і рівень вправності малювати чисто технічно. Найефективніший розвиток першої-ліпшої риси, властивості, характеристики саме цим шляхом — підвищенням рівня сенсу, збагаченням, насиченням новим змістом.

Якщо у Лесика буде свідома настанова у спостереженнях над природою, то, очевидно, це розвине

*Листи не були одержані.

спостережливість, інтерес, природничо-наукову логіку більш ефективно, ніж спонтанні спостереження.

Якщо ти листів так і не дістанеш, я спробую написати про "каракулі" (в узагальненому розумінні) розгорнуто. Це істотне доповнення до генералізації емоцій, і воно якоюсь мірою розшифровує поняття сублімації. До речі, дістань статтю Стендаля про любов (т. 4 "Собрания сочинений"). Там він вводить поняття кристалізації почуттів. Чи немає бува наукових розробок цього поняття?

Мене дуже втішили твої слова про міркування Діми, про його твори з літератури і біології (про еволюцію). Пиши про нього ще докладніше, ніж про Лесика, бо я цілковито не уявляю його інтересів тепер. Я хотів би налагодити з ним листування так, щоб йому було цікаво. Ледве чи є сенс, щоб писав Лесик. Йому буде не цікаво писати. Якщо я помиляюсь, то був би дуже радий.

Що ти йому читаєш? Ти пишеш, що його настільна книжка "Жизнь животных". Ледве чи він її читає. А Б'янки і Пришвіна дещо він може читати.

Про Діміне читання я вже писав з Києва. Основне, помію, романтичні речі: романтика боротьби, наукового пошуку, мандрівок, дружби, любови і т. д. Ти знаєш, що мене турбує у нього — пиши докладніше.

Ти пишеш, що з 30 серпня виходиш на роботу. Видимо, плутанина — липня?

Про передачі і книжки я вже писав. Навряд чи дошільно присилати всі одержані тобою раніше "Вопросы литературы", "философии" і "Всесвіт". Вибери, що цікаве особливо. Попри інтелектуальні гри (виклад), пришли більш-менш розгорнуті описи рухомих ігор і розумну аналізу їх, зокрема класифікацію. Добре було б те саме і про конструктивно-будівельні гри та предметно-маніпулятивні.

Ти пишеш, що змін у навколишньому житті мало. І тут таки маса новин. Дуже радий за Сашу й Тамару. Мені здається, вони будуть щасливі. Поздоровляю їх з сином. І таким уже великим. Обіймаю всю їх велику родину. До речі, у тебе непорозуміння — у другому листі ти пишеш про "дітиська", а не про дитину. Я з цієї помилки на слові зробив висновок, що або ти була у них з Лесиком, або приводила ще якусь дитину. Цікаво, чи я вгадав? (як бачиш, Фройда я не закинув, хоч і ставлюся до нього стримано).

Дуже радий, хоч і дещо здивований, з твого зближення з Майєю. Я теж часто згадую її й сперечаюся. Я сподіваюся — перекажи їй, крім привітання, що вона допоможе моїй полеміці contra Толстой.

Хто "зник і шез"?

Як Лариса? Мені дуже неприємно, що наша остання розмова не була закінчена і вона неправильно мене зрозуміла. Коли вона все ще в Києві, то поясни, що я поприкав її саме тому, що на відміну від мого ставлення до Бориса, ставлення до неї було індивідуальне й шанобливе. На Хлестакова мені було наплювати. Ну, та ти ж пам'ятаєш, чому я розсердився на неї. Коли шануєш людину, то й вимогливіше до неї ставишся — це ж так ясне до банальності...

Поздорови Іру з дочками. Як Сергійкова Іра ставиться до своєї нової ролі? Я не буду протестувати, коли вона опише це сама (бодай би вписавши в твого листа).

Ти жодним словом не написала про Зампіру. А мене весь час мучило, що не встиг їй відповісти. З Києва я писав, але листа не пропустили, хоч я й пояснював особливу важливість цього листа. Боюся, що вона погнівалася на мене. Який зараз у неї настрій?

Про Клару я питав. Історія з Славою — сілковита для мене несподіванка. Купа привітань йому. "Повний творчих

плянів"... Яких? Ти ж знаєш моє ставлення до його літературних спроб. Я думаю, що як вдасться йому щось, то лише у випадку переходу на реалістичні позиції. "Модерністичні" елементи лише псують, по-моєму, його оповідання. Розпитай Віктора Платоновича і Галину Вікторівну* про їх думку. Був би радий одержати від них листа, але говорити про це не треба.

Пиши докладніше про листи Шарапова. Ми з ним були разом лише шість-вісім днів, але зблизилися незвичайно. Я до цього часу дивуюся. Як його справи? Чи не можна б йому чимось допомогти? Він широ бажає "зав'язати", і шкода буде, як табір його знову засмокче. Він — один з найприємніших спогадів цього півтора року. Чи пише інший Віктор — москвин? Дізнайся про нього від Г. Якоїсь душевної близькості з ним не було, але доля його мене дуже цікавить. Він повинен був вийти ще минулого року. Коли він пише, то довідайся від нього, як справи у третього нашого сусіда, Фелікса Ліфшица.

Дуже хотів би листуватися з Н. В. і Є. Л. Але, видимо, їм не до листування. Передавай їм найпалкіший привіт і моє палке бажання побачитися.

Переходжу до четвертого листа. Ти пишеш про Герцена, про враження, яке справило його листування з Natalie. Дивне, як збіглося це з враженням, яке справили на мене відповідні розділи "Былого и дум". У мене їх листування теж знайшло дуже сильний відгук, як щось знайоме і близьке (емоційно). Неясно, про що "окремі нотатки, написані вже за кордоном". Якщо це огидна патологічна історія з Гервегом, то на мене вона теж вплинула пригноблююче...

*Віктор Платонович Некрасов — відомий письменник, автор книжки "В окопах Сталинграда"; Галина Вікторівна — його дружина.

Присилати Герцена не треба - усе з тих самих причин поділу на абсолютно конечне й цікаве.

Повернуся до тебе. Судячи з усього — усе це не надовго. (Я хочу продовжити розмову, розпочату останнього вечора). А коли так, то тобі треба побудувати своє життя якоюсь мірою незалежно від мене. Було б величезною помилкою нашою, як ти зведеш своє життя до листування, передач, думок про мене. Ні до чого було б зводити реальне життя до ілюзорного чи півілюзорного. Я, зокрема, спробую також вирватися, розширити своє життя емоційне за межі листування з тобою.

Моє ставлення до аскетизму ти знаєш. Укорочувати своє життя будь-яким способом — гріх важчий, ніж більшість інших (хібашо укорочення чужого життя гірше). Я не хотів би, щоб пам'ять про мене крала в тебе життя в будь-якому вигляді. Я тебе люблю, моя казко, понад усе на світі, понад творчість, і не хотів би стати тобі внутрішніми кайданами.

У дальшому я не буду повертатися до цієї теми, і тому ти не відповідай на ці слова. Як ти серйозно подумаєш над цим, то погодишся зо мною, що стати внутрішніми кайданами для близької людини гірше, ніж будь-що інше. З цієї ж причини я не хотів би, щоб в очах дітей ти робила мене якимось таким добродійним Сідом, зразком для наслідування. І тому ж я не хотів би, щоб будь-хто писав мені "з обов'язку" чи щоб будь-що неприємне ти приховувала від мене. Я волю дивитися правді в очі і розв'язувати свої задачі свідомо. Усе та ж винниченківська "чесність з собою".

Буду кінчати. Передавай усім привітання. Чи ти буваш у Леониди Павлівни (?) — передавай особливе привітання

Іванові Олексійовичеві і Надійці. Шкода, що ми так і не заходилися з ним коло структурної аналізи.

До побачення, рідна. Мамі я не пишу. Чекаю її листів.*

Здрастуй, кохана!

Цими днями дізнався, що ти все ще не одержала жодного мого листа. І тільки тому, що виходжу за рамці "побутових" тем.

Мені трудно підладитися під тон ідіота — живий, здоровий, їм добре, сплю теж, чого й вам "бажаю", але спробую проробити це в цьому листі.

Самопочуття моє — фізичне, на всякий випадок, нормальне. Чекаю не дочекаюся твого приїзду. Одержав від мами посилку. Узгодь з нею приїзди, передачі й посилки. Не треба присилати такого, що скоро псується. Ліпше було б, щоб присилала ти, але мама не погодиться. Я хотів би, щоб ви приїжджали частіше, а для цього розподіліть побачення.

Одержав сім книжок. Я писав уже тобі, що в першу чергу мене цікавлять книжки про гру, психологію і педагогіку, структурну аналізу. Про традиції в Китаї книжка дуже цікава, решта — по дві-три статті. Близчим часом мені почнуть давати хало- (чи гало) піридол, здається, угорський препарат. Що це таке, ти легко можеш дізнатися. Я спостерігав уже його дію. Бр-р...

Одержав листа від Діми. Дуже гарний. Від Ади і мами листів нема.

Те, що ти пишеш про Лесика, все втішне. Я ще на весні склав йому на літо плян спостережень над природою. На жаль, тепер уже все залізно, та й пляну цього з усіма моїми паперами мені не видають.

*Тут випущений додаток до листа з описом гри.

Напиши мені, які можливості передачі ігор у продукцію.

Обидві гри, які я вислав тобі, мені здаються досить цікавими, особливо Діміна. Адже це (пропуск, закреслене цензурою) новий вид.

Курити, видимо, доведеться кинути. Курити доводиться — дозволяють по три цигарки на день. Рідко вдається більше.

От і всі "побутові теми". Хотілося б поділитися враженнями від присланих тобою книжок і почати виклад здобутих у Києві результатів. Але нічого не поробиш.

Таню, пиши незалежно від частоти моїх листів. Ти ж бачиш, як виходить.

До побачення.

P. S. Щодо Лесика, я сумніваюся, чи правильно ти зробила. Але тобі, звичайно, видніше.

Загадай трьох моїх листів до тебе, по одному мамі, Дімі, Лесику, що я їх передав перед виїздом сюди. Мені обіцяли відіслати. Ніяких розумних підстав для затримки листів не має.

Здрастуй, рідна!

Уже три дні, як ти відїхала. Я одержав твого шостого листа. Ти пишеш про "Лошадь в городе" Ж. Пелегрі. У майбутньому пиши також про фільми і книжки. Художні, видимо, вислати не треба — більш важливо одержувати наукову літературу. Хоч я починаю сумніватися й у доцільності наукової літератури — (пропуск, закреслене цензурою). З цієї причини я не буду писати дітям. Одержав листа від Тамари і Саші, від Юлії Олександрівни, від В. Недобори. Чи зможу відповісти їм — не знаю. Ти на вся-

кий випадок поясни їм ситуацію. За їх листи дуже влячний. Але відповідати не завжди зможу.*

Оповідання про падіння М. дуже сумне — хоч почалося це ще за мене. І допомогти тут дійсно неможливо — усе залежить тільки від нього самого.

"Вопросы философии" й інші журнали відбирай — тільки те присилай, що цікаве. "Знание-сила" ледве чи являють собою великий інтерес.

Чи працює хто над неінтелектуальними грами? Я думаю заходитися біля них, дещо зробив уже. Лише вивчивши їх у сукупності, можна буде розкрити суть поняття гри, суть виховання грою, розвитку.

Таню! Пошли мамі цього листа — або пошли свого — я ніяк не дїждуся їхніх листів, а самому писати нема про що, послав одного і чекаю відповіді.

Цілую і обнімаю всіх.

26. 8. 73

Льоня

Зірочко моя далекая!

Одержав твого сьомого листа. Одержав також листа від Ади і Віктора Шарапова. Сподіваюся, що Ада і мама приїдуть наступної неділі. Листа Вікторові відсилаю тобі.

Почуваю себе дещо ліпше і дуже шкодую, що на побаченні був не в формі. Лише тепер дійшло до мене, чого ти від мене хотіла. Уважно стежу за пресою.

Ну, звичайно ж, моя позиція завжди була етична, а не політична. Я не зрозумів твого питання про це.

Я, на жаль, не знаю ще, яких листів ви не одержали від

*До постійного перебування серед душевнохворих, неможливості вільно користуватися пером і папером додалося "лікування" галопридолом.

мене. Тому не знаю, чи повторювати, що потрібне в передачах з книжок.

Коротко повторю про книжки. Усе з структурної аналізи (лише не чисте мовознавство — а тільки з узагальненнями). Пропп, Бахтін, Вигодський, Леонтьєв, Марков, Венгер — на другу чергу. Коротше, усе з структурної і психологічної аналізи.

Я питаю у лікаря, чи можна буде одержати Фройда і Юнга. З Фройда мене цікавить те, чого я не читав: "Передмова до роману", стаття про Леонардо да Вінчі. "Дотеп і підсвідоме" занадто велика розміром. Приготуй ліпше ті дві. Коли не можна буде прислати фотокопій, то ти зможеш бодай переказати основні тези й методу аналізи. Обидві статті є в Академці. "Літературную газету" я думаю передплатити тут. Нетерпляче чекаю "Записки Гартуского університета".

У мене немає під рукою моєї записної книжки. Там були записані книжки, що цікавлять мене. Зокрема, минулого року вийшла нова книжка Лотмана з структурного літературознавства. Ти її переочила? У тебе є тепер знайомства з структуралістами, ти у них дізнавайся про новинки. Мене в основному цікавить структурне мітознавство, літературознавство, фолкльористика, психологія (з неї у нас, здається, ще нічого не публіковано). Чи буде друкуватися Леві-Стросс?

З нових книжок, що ти передала, мене зацікавила лише книжка Мелетинського "Герой волшебной сказки". Шкода, що застаріла і занадто спеціальна. Я прочитав її й "Итальянские пьесы". П'єси майже всі чудові. Особливо сподобалася "Суть семьи". Кінець мені здається невдалим — занадто багато розумування, що розриває тканину мистецьку. Уся філософія повинна бути в тканині, а не поза нею. Цікава й антифашистська перша.

Чи ти сама прочитала Мелетинського? Для тебе повинен бути цікавим розділ про Іванушку-дурачка. Шкода, що автор не розвинув свого власного погляду, і тому горьковський, хоч і односторонній, але ліпший. Мені здається важливою заувага про зв'язок образу Іванушки з князем Мишкіним.

Я продовжив би цей зв'язок далі до Дон-Кіхота і навіть до Христа, а точніше — до парадоксальних "убогих духом" у Христа в Євангелії. "Убогі духом" мають, видимо, подвійне значення. Це, поперше, ті, що шукають, "алчущі" правди (я не пам'ятаю, як у Євангелії). Подруге, це демократичні маси, протиставлені "книжникам", садукеям, з їх мертвою книжною мудрістю, застиглою, непорушною.

Як Мелетинського не читала, то прочитай. Там є деякі відомості про гру, про зв'язок гри з обрядом. Ось цитати: "Ляльки грали велику ролю в побуті різних народів. Вважалося, що в них переселилася душа покійника, тому ляльок годували"... "Гра в хованки первісно могла мати ритуальне значення. Це було випробування, якому ведмідь-господар лісу піддавав героя". Попри ці згадки, в інших книжках я зустрічав про зв'язок моторної гри з ритуалами, обрядом, мітами, ще докладніші описи. Наприклад, лявнтеніс в індіян Північної Америки був священною грою-ворожінням. Видимо, є спеціальні дослідження про мітологічні обрядові потоки моторної гри. Я хотів би, спираючись на аналізу структури, розвинути аналогічну гіпотезу про нарди і тим самим показати значення морфології гри.

Мелетинський цікавий ще різними зауваженнями про дидактику казок. Адже нам хоч-не-хоч доведеться заходитися коло психології й педагогіки казки — у зв'язку з періодом гри (і казки) у розвитку дитини до 10-12 років. Цікаве зауваження про те, що в мітах культурний герой,

творець часто виступає в супроводі брата-нездари або дурника. Коли ж брата немає, то він сам сполучає в собі як творця, так і трюкача, "трикотора". Це дуже близьке до ідеї Мирона про "цирковий критерій" у дитячій літературі і про позицію — "людина все може, блазень не може", до подолання дитиною комплексу неповноцінності. Чи не могла б ти прислати відповідні праці Мирона? А також його книжку про Маршака, про "антиентропійність" Маршака. Передавай йому привіт.

Перебудови твої в кімнатах дітей уявляю і, звичайно ж, схвалюю. З насолодою приєднався б до них і в нашій кімнаті. Пиши, як сприйняв Лесик мій "вступ" до казки. У мене є ідея лише для одного продовження. Пиши про дітей більше. Про себе теж, любя.

2. 9. 73.

Добрий день, Лесичку!

От я й одержав, нарешті, твого листа. Шкода, що він такий короткий.

Давай зробимо так: ти будеш писати листа кілька днів. Як трапиться щонебудь цікаве, ти запишеш про це в листа до мене. Пиши про нові книжки.

Я написав для тебе багато оповідань про те, "Як тато був маленький", "Дивовижні й жахливі пригоди маленького тата, маленької тітоньки Ади й інших маленьких дорослих". Але покищо я не можу їх послати тобі. У цьому листі я посилаю тобі подарунок на день народження — гру. Хай Діма і мама зроблять її тобі. Але в цю гру можуть грати тільки ті, хто вміє множити. Як ти ще не вмієш, я пришлю тобі іншу, а в цю ти гратимеш пізніше. Пиши мені, які гри ти любиш. Чи навчився ти грати в "кутики" і в "доміно"?

Чи сподобалася тобі казка про Мумку-троля? Мені більше сподобалася "Мушка-троль і комета". Вона — веселіша, смішніша. Правда?

Казки-сценки про буквоїдів* я укладу пізніше, коли відішлю тобі оповідання про маленьких дорослих.

Мама пише, що ти зараз гартуєшся і рідко плачеш. Молодець. Чи боїшся ти темноти, як у дитячому садку? Як боїшся, то пригадай, що я тобі радив.

Що ти збирав цього року у подорожах? Чи збираєш рослини, чи тільки жучків?

Я хотів би, щоб ти сам (або з допомогою Діми) проробив деякі експерименти і спостереження. Шкода, що літо вже пройшло і частину з них доведеться відкласти на наступний рік.

1. Лесик упіймав кілька гусениць і посадив кожен окремо в закриті коробочки. Коли через два місяці він відкрив коробочки, то в них сиділи метелики, а в одній — чорненька оса. Звідки взялися метелики — він здогадався, а от оса... Я навіть не знаю, зрозумів це Лесик чи ні. Коли Лесик не читав про це, хай частіше спостерігає, як гусениці перетворюються на лялечки і що з ними діється потім.

Це трудна задача. А ось легша.

2. Поклади на видному місці відкрито мокру ганчірку з тістом. Можна з м'ясом. За кілька днів оглянь її і поклади в закриту банку. Ганчірку весь час примочуй. У тісті (або в м'ясі) заведуться хробаки. Звідки? Залізи в банку вони не могли.

Щоб перевірити, в чому справа, поспостерігай за хробаками в банці, що з ними станеться?

Взимку нічого не вийде. Чому? А тепер поклади

*"Казку про буквоїдів" Л. Плюш склав дітям під Новий 1972 рік (заарештований 15 січня 1972).

ганчірку з тістом відразу в закриту банку. Хробаків не буде. Чому?

Тепер ти відгадуєш, що сталося з гусенню в першій задачі?

Я уклав для тебе багато таких задач й експериментів. Як тобі буде цікаво, я опишу й інші.

Мама пише, що ти мрієш дістати горіхову соню. В "Науке и жизни" за 1972 рік є оповідання про бурундучків. Вони теж дуже цікаві, і їх можна купити в Москві.

А тепер я перейду до гри. Опишу її мамі. Прощай, моє комишеня (про комишенят — казкових мишей — я постараюся написати тобі казку).*

Здрастуй. Лесичку!

Я для тебе виготовував оповіданнячко, але не можу покищо прислати. Чи ти дістав гру, яку я для тебе вигідав на день народження? Напиши, як вона тобі сподобалася. Пиши все про свої гри й книжки. А тепер я почну казку, яку обіцяв тобі. Спочатку я розповім про те, хто такий комишеня. Це мій подарунок до другої кляси.

КОМИШЕНЯ ДІМЛЕ

Ви запитаєте, хто такий Дімле і чому він комишеня. Це легко відгадати, прочитавши уважно заголовок.

Перший-ліпший учень першої кляси відразу догадається, що це мишеня. Перший-ліпший учень другої кляси зрозуміє, що живе воно у комишах. Але тільки дуже проникливий учень другої кляси відгадає, що ім'я наше комишеня дістало з допомогою двох братів — Діми і Лесика.

*Далі слідує опис гри.

Живе комишеня не серед комишів, а в комишині. Бож комишина, як і її родичка — бамбукова палиця — це ручка, поділена перетинками з легкого і м'якого матеріалу на поверхи.

А зверху, над усім комишовим дімком, незвичайний дах-мітелочка. На даху цьому селяться інші істоти — всякі жучки й комашки.

Коли комишеня поселилося на першому поверсі, воно було дуже засмучене: все його житло складалося з однієї кімнати, темної й сирої, бож вона містилася якраз над поверхнею ставка. Коли вітер зовсім легко дмухав на дах дімка Дімле, мітелочка намагалася сховатися від нього серед інших комишинок, і весь дімок невдоволено скрипів, терся об інші дімки і мимоволі нагинався так низько, що весь поверх Дімле опинявся під водою. (Хай Діма на цьому місці намалює цю мить — разом з комишеням. Але спочатку хай потренується і порадиться з тобою і мамою, як його намалювати).

Але прикросі комишеняти тривали недовго — воно прогризло дірочку в підлозі і полізло в підвал. Стіни підвалу були мокрі й слизькі. І не встигло воно стямитися, як опинилося в воді.

"Бр-р-р... Холодно!" — скрикнуло комишеня і вилізло в свою кімнату. Але в його кімнаті стало ще вогкіше — через дірочку в підлозі просочилася вода.

Довелося перебиратися на наступний поверх. Тут було сухо. Побачивши, що на другому поверсі ніхто не живе, Дімле зміркувало, що в нього буде не лише багатокімнатне, а й багатоповерхове помешкання. Підносячися з поверху на поверх, Дімле дісталася до даху. Жучки й комашки, побачивши нового поживця, спочатку перелякано задзижчали й кинулися врозтіч. Та коли бабка, що пролітала побіч, презирливо пробурмотіла: "Та це ж

комишеня!" — вони засоромлено повернулися назад. Усі знали, що комишенята — найдобріші в світі гризуни. Їдять вони тільки різноманітні зернята, п'ють росу на мітелках і листках (а щоб було солодше, додають "комишевого рафінаду" — сухих шматочків солодкого коріння аїру й інших болотяних і лугових рослин). Але понад усе вони люблять ласувати нектаром і пилюком — як бджоли. Коли комишенятко вилазить з квітки, його неможливо пізнати: усе рильце, тулубчик аж до хвоста жовті від пилюку. Воно злазить на самий вершок рослини і вилизується, починаючи від хвоста й кінчаючи власним носом. Найтрудніше вилизувати від пилюку волосинки між очима (у цьому може переконатися кожен, найнедосвідченіший учень другої класи, хоч і який був би довгий у нього язик).

І саме через це пилок на бровах і між бровами здавався Дімле найсмачнішим. Воно завжди лишало його на закуску.

Після такого смачного вмивання комишенята виглядають такими чистими, ніби вони щойно народилися на світ.

Як у вас заведеться комишеня і ви захочете бачити його чистим, якнайчастіше обмурзуйте його. Замурзані комишенята — найчистіші в світі комишенята. Це правило знає кожний досвідчений комишознавець.

Але треба знати, чим їх обмурзувати.

Коли ви вимурзасте комишеня пилюкою чи попелом, воно так і лишиться замурзаним. Не надумайте замурзати його сіллю чи гірчицею: воно образиться і ніколи вже не буде облизувати свої пальчики. Воно може покинути вас, а це було б дуже сумно.

Зате з якою радістю, з якими вдоволеними посмішками й захопленими вигуками умиваються комишенята, обмурзані вишневими конфітурами, медом, згущеним

молоком і какао, молочним киселем. Усі ці липкі речовини — найкраще для комишеняток мило.

Одначе повернімося до комишенятки Дімле. Воно ще не має й уяви про пилок, не кажучи вже про інші смачні речі.

Погрівшись на сонечку, Дімле повернулося в дім і заходилося коло влаштування свого помешкання. Насамперед з довгих листків комишу була зроблена мотузьяна драбина — проста мотузка, по якій Дімле почало бігати вгору і вниз, з даху в підвал і назад. Пірнувши кілька разів у "ванну кімнату" — так назвало воно підвал, — Дімле вилізло знову на дах і почало обсихати. У повітрі смачно пахло нектаром і пилом сусідніх квітів.

Дімле дуже хотілося тут таки податися за сніданком, але воно почувало, що в помешканні чогось бракує. Комишенята люблять світло, а в його помешканні було так темно! Подумавши трохи, воно почало прогризати дірочки-вікна. Яскраве проміння пронизало кімнати, по стінах забігали зайчики.

Дімле влаштувало полювання на них, але зайці виявилися невловними. Щойно воно упіймає одного, як той перестрибує йому на спину. (Про це добре знає Лесик: досить накрити зайчика долонею, як він тут таки вирине й розсядеться зверху).

Гонитва за зайцями була саме в розпалі, коли раптом залунала музика. Її чути було з вікон і звідкись з глибини дімка. Комишина хилиталася від вітру, і в такт її рухам мінялися звуки. Здивоване Дімле вистромило голову в одне з вікон. Музика змінилася. Від здивування хвіст Дімле став трубою і закрив ще одне вікно. Музика ще раз змінилася. Дімле крутило головою, шукаючи музик. Але крім звичайних, зовсім не музичних мух, жуків, бабок і метеликів, нічого не побачило. І раптом Дімле зміркувало.

бож комишенята надзвичайно кмітливі мишенята. Це співав... Але про це я розповім наступного разу.

А Лесик відгадав? Напиши мені, що ти хотів би дізнатися про комишенят. Хай Діма пришле ваш малюнок комишеняти Дімле. А ти любиш малювати? А співати й слухати музику?

Пиши мені про це.

2. 9. 73.

Тато

Димку, здрастуй!

Дуже радий твоєму симпатичному і вже дорослому листові. Від мами я одержав кілька листів, в яких вона пише про тебе. Засадничо приємні новини. Особливо втішили мене мамині й тітоньки Ади слова про твої твори. Добре, що ти не пишеш дешевини. Пам'ятаєш наші суперечки на цю тему?

Я з Києва відіслав тобі листа про твори докладного, тому не буду повторюватися.

Признаюся, що трійки твої мене покищо не дуже хвилюють, бо мама пише, що в тебе з'явилися самостійні зацікавлення, власні думки (твори про еволюцію, пропозиції про "думки-почуття"). Про "думки-почуття" я написав тобі листа ще з Києва, бо — і це дуже цікаве — я теж недавно цікавився (і цікавлюся) цією проблемою. покищо, однак, не маю можливості послати тобі цього листа. Написав тобі ще одного листа, про софізми, софістичне мислення і софістів — у зв'язку з твоїм нахилом до софістичних аргументів у суперечках. Можеш не турбуватися — я пишу в ньому не ноташію, а намагаюся розповісти про позитивне й негативне у давньогрецьких софістів, а також про ту шкоду, якої може завдати мисленню сучасної людини захоплення софістикою.

Як тебе ця тема цікавить, я пришлю його.

Те, що алгебра подобається тобі більше геометрії, мене дуже здивувало. Тому що в тебе є здібності до живопису і скульптури, я сподівався, що геометрія зацікавить тебе більше (я, до речі, теж люблю більше алгебру).

Ти остаточно перестав малювати й ліпити? Шкода. Але малярством все ж таки цікався, бодай у якості глядача.

Ми з мамою в дитинстві не одержали відповідного виховання, і тому, ставши дорослими, наразилися на факт, що в мистецтві ми профани. Особливо в музиці. А шкода, бож ми втратили стільки щасливих хвилин. У тебе є можливість піднятися на далеко вищий рівень культури, ніж ми (хоча б і в живопису). Напиши, що ти думаєш про це.

Чи працюєш ти з Лесиком? Я йому буду висилати "завдання", щоб розвивати його природничо-наукові зацікавлення. Обережно допомагай йому: не розв'язуй за нього, давай подумати, але непомітно для нього підштовхуй до правильного розв'язання. Мама тобі допоможе. Грай з ним (але так, щоб була рівність сил: непомітно піддавайся йому в тих грах, в яких ти набагато сильніший від нього).

Я не знаю, до якого числа ти в Одесі, тому посилаю відповідь на Київ.

Чекаю маму через день. Радий був би бачити тебе, але раптом ти ще в Одесі.

До побачення. Пиши більше про себе і Лесика.

Тато

*Здрастуйте, рідні мої!
Сонечко моє!*

Почну з уточнення деяких ділових питань.

Тут є можливість передплатити деякі журнали й газети. А що ми вже домовилися, що "Літературку" передплатиш мені ти, то я не передплачував. Але треба буде, щоб ти прислала відповідний квиток сюди. Зроби це відразу ж після передплати. Те саме, видимо, треба буде зробити з журналами. Чи не могла б ти при тому мати копії квитанцій (для певности)?

Як висилатимеш гроші, шли з копійками (наприклад, 10 карб. 15 коп.). Як показав досвід, гроші сюди скоріше приходять у такому випадку.

У передачах, попри те, про що ми говорили, потрібне м'ясне і сир.

От і все покишо ділове.

Хочу уточнити дещо з тем побачення.

Ти сказала, що Мирон не опублікував ще своїх статей про Маршака і "Критерій цирку". Стосовно "Критерію" ти, здається, помиляєшся. Щось було опубліковане.

З нетерпінням чекаю листів від Майї. Шкода, що не зможу відповідати на рівні. Але ще раз підкреслюю: я не хотів би, щоб будь-хто змушував себе писати листи. Тим більше — Майя.

Насолоджуюся тартуськими "працями". Хотів би поділитися з тобою деякими міркуваннями з приводу прочитаного.

Пам'ятаєш, як ми якось говорили про те, що Пропп, розв'язуючи завдання структури і генези чарівної казки, не торкнувся питання психологічного і педагогічного змісту казки, значення її для виховання дітей. Як пише редакція, він справді розглядав фолкльорний текст у трьох аспектах, у тому числі з погляду "функціонування в колективі" (праці

останнього десятиліття). Чи не можеш ти дізнатися, що це за праці? Можливо, вони допоможуть пролити світло на соціальне, педагогічне значення казок тепер?

Стаття про структурну аналізу казок (Мелетинський та інші) цікава паралелями казки і гри. Але про це принагідно пізніше (автори розкривають деякі сторони структури казки, що дуже добре узгоджуються з наслідками Вигодського і з структурою інтелектуальної гри).

З перших двох прочитаних покищо статей перша, Топорова, мене особливо зацікавила тим, що дає підтвердження деяким моїм припущенням про загадки (пам'ятаєш, я тобі колись говорив про них?).

"Без вікон, без дверей — повна хата людей".

Цю загадку насправді не відгадають не лише діти, а й дорослі, якщо... не знають відповіді. Можна проробити експеримент: дати групі дорослих, скільки завгодно інтелектуальних, набір загадок, фолкльорних. Більшість загадок не будуть відгадані. Загадки ж, складені для дітей педагогами, відгадуються. Чому? Та тому, що соціальна функція народних і "культурних" загадок різна.

Педагогічні загадки — форма, різновид логічних задач. Соціальна їх функція дидактична, повчальна, вона розвиває інтелект. Соціальна функція народних, фолкльорних загадок інша. Яка? Це треба дослідити. Мені здається, що загадки мають ту ж функцію, що й сталі епітети, метафори — функцію перш за все мистецьку. Як вони щось і розвивають, то перш за все образне мислення.

Ця функція загадок помічена і прекрасно використана у Некрасова в "Орина — мать солдатская" (або "Мороз — красный нос" — я не пам'ятаю точно).

Те, що загадки даються не для розгадування, підтверджується неоднозначністю розгадки, тобто неконкретністю завдання загадки. Загадка є ніби особливою

формою приказки (функція приказок також не зводиться до "дидактичної", до "народної мудрости". Але це питання більш складне).

Топоров пише про обрядове, сакрально-ритуальне походження загадок. "Істотне, що загадки часто не розраховані на знаходження відповіді з боку не посвяченого".

У часи, коли загадка народжувалася, загадка являла собою діалогічну форму викладу ("питання — відповідь") міту, форму весільного обрядового діалогу, колядок і т. д. Відгадування як такого не було, бо відповідь була наперед відома як частина ритуального діалогу.

Отже, у всякому разі за давніх часів загадки не були завданнями для відгадування. У Топорова є й інші факти, що підтверджують моє припущення.

Майо, як Ви вважаєте?

15.9

Дістав від тебе листи 13-18 і два Дімініх. Відповідаю за порядком на всі твої листи. На всі листи друзів відповів.

Про Лесика весь час від усіх ідуть компліменти. Мені цікаво почути і про його від'ємні риси. Я писав уже тобі, що боюся, щоб його захоплення не були щиковані поверховим, збирально-колекторським характером. Ти пишеш про те, як ви приготували з допомогою Петра Микитовича колекцію каменів. Добре, що він бачить зацікавлення цим ділом на високому рівні. Але я побоююся, що ми можемо повторити помилку з Дімою — занадто улегшувати йому завдання, виробляти несамостійність, пов'язану внутрішньо з поверховістю. Бож те каміння він не збирав сам. А як і збирав частину, то не для школи, не цілеспрямовано.

З твого листа відгадав (посередньо), що Лесик учиться

на Басарабці. Уточни. Я побоююся, що він зазнає на собі басарабського впливу. А ти ж знаєш властивості цього впливу.

Довгі листи хороші. Але пробуй наштовхувати (обережно) на те, щоб він писав під свіжим враженням від чогонебудь цікавого (подій, прочитаного, вигаданого ним самим, наприклад, його думки про "думки-почуття"). У цьому випадку і я зможу писати йому цікавіше. Хай тільки не пише листів, виконуючи обов'язок.

Те, що ти пишеш про свої досягнення в галузі застосування в своєму житті заповіді "Не гнівайся", мені, звичайно, подобається. Але Толстой тут ні до чого (правильніше — толстовство ні до чого). Це раціоналізація своєї поведінки, самоуправління. Я ж не заперечую більшості окремих його тверджень. Багато чого в нього мені симпатичне. Я заперечую його релігійний підклад, надмірний раціоналізм, що веде до спрощенства, до пласкої ідеології.

Дуже шкодую, що не можу брати участі в твоїй роботі щодо значення інтелектуальних ігор для розумового розвитку дошкільників. При мені немає моїх записів.

Крім тез Вигодського-Ельконіна, обов'язково підкресли велике значення емоційного насичення для продуктивності всякої праці, і зокрема розумової, логічної діяльності. Це звичайно не цінують належно. Виняток — Сухомлинський. Перечитай його працю. Шкода, що не можу навести цитат з "Очарованої душі" Ролляна (про виховання сина Марка з допомогою "радості". Там таки чудове місце про "натяг", переборення тягару, як доповнення до "задоволень"), з Б. Кузнєцова "Эйнштейн" (висловлювання самого Айнштейна про "асоціативну гру розуму, інтуїцію, коментар Кузнєцова про еволюції).

Я зібрав був за цього півтора року багато цитатного

матеріалу, попри свої тези до цієї теми. Ти пиши свої тези, на відповідь я дещо пригадаю.*

16.9.

Димку, здрастуй!

Одержав два твої листи і дві витинки з журналів.

Витинки мені дуже сподобалися — обидві, особливо про дельфінів. Ти пишеш, що писати нема про що. Та от хоча б про ці статті. Що ти про все це думаєш? Мене саме це й цікавить: що ти робиш, чим захоплюєшся, що читаєш, про що думаєш.

Мама, наприклад, написала мені цікавого листа про твої міркування про "думки-почуття". Мені було б цікаво одержати від тебе листа про це. Я думав над цим питанням теж, і в мене є деякі міркування про глибокий зв'язок між почуттями й мисленням. Можливо, твої міркування зовсім не подібні на мої — тим цікавіше обмінятися думками.

До Дадашева я ставлюся скептично. Хай мама розповість, як ми перевіряли подібного на нього Мессінга. Мессінг ще більше дивовижного розповідає про себе, але перевірка нічого, крім ідеомоторних рухів, не підтвердила. Я не виключаю, що Дадашев щось більше, ніж Мессінг, але сумніваюся в цьому.

Взагалі до всяких чудес, на мій погляд, треба ставитися обережно: перевіряти їх, навіть захоплюючися ними. Інакше вийде, замість науки, релігійна віра в чудеса.

Про дельфінів мені тому цікавіше: пишуть учені, а не журналісти. Учені звичайно обережні в своїх висновках.

Моя думка про це? Я не фахівець у цій ділянці. Але був би дуже радий, якби довели, що дельфіни володіють розумом і якоюсь культурою. Особливо вразив мене факт, що кілька десятків тисяч дельфінів (пів-Індійського океану)

*Далі опис гри, нами випущений.

зібралися в одному місці. Як це пояснити без гіпотези про розум?

Здивований твоїми словами про те, що тебе цікавить техніка. От ніколи не сподівався! І, чесно кажучи, дуже сумніваюся. Уточни: тобі подобається читати про технічні досягнення чи про самі технічні конструкції, нові принципи праці і т. д.

У першому випадку не можна сказати, що техніка тебе цікавить. Цікавлять лише успіхи (на подобу того, як цікавить уболівальників футбол — не як футболістів).

У що ти граєш? З ким товаришуєш? Пиши про друзів, про клясу.

Розумієш, я ж хочу про тебе, як і про Лесика, знати якнайбільше. Пиши мені про Лесика.

Про що ти хотів би, щоб я тобі написав? Чи цікавить тебе "Знання — сила"? Там працюють добрі мистці. Чи ти зовсім закинув живопис?

Ну, покищо. Пиши, коли буде бажання.

Тато

Лесику! Ти мені теж пиши. Шкода, що не можу покищо продовжити тобі казку. Пиши, як тобі сподобався початок. Можливо, ти сам придумаєш кінець?

Чи сподобалася тобі гра з множенням?

Пиши про свої книжки, про школу і товаришів, про Діму і маму.

Цілую обох синів моїх.

Тато

Здрастуй, кохана!

Здрастуйте, Дімо й Лесику!

Сьогодні я не зможу писати вам, пишу тільки мамі.

Від тебе одержав уже дванадцятого листа. Листи твої дуже хороші. Саме такі, як мені потрібні. Шкода, що не можу відповідати тобі так, як хотів би.

Не знаю, чи ти одержала від мене листи, а як одержала, то які. Тому ще раз торкнуся питань чисто ділових.

Я хотів би, щоб ви з мамою й Адою розподілили побачення і приїжджали регулярно. Ось пройшов уже тиждень, протягом якого я чекав когонебудь з вас. Як перешкода в фінансах, то зменште як завгодно передачі.

Тепер про передачі. Тратьте можливо менше грошей на всякі делікатеси. М'ясо, сир, масло. Цукру покищо не треба. Овочі такі, що не скоро псуються. Тістечка на меду дуже сподобалися. Але взагалі печива не треба. Уся решта — як хочеш, тобі видніше. Часнику покищо не треба. Домовтеся тільки з мамою як слід — і про побачення і про передачі.

За найближчого побачення чи в посилці пришліть лікарняну піжаму (шотеплішу) і зубний порошок.

Одержав листа від Серьожі Бордевського і Саші Фельдмана. Відсилаю листа Тамарі й Саші, Владику. Для ошадження ковертів частину листів буду пересилати через тебе.

Настрій мій ти бачила. Ніяких істотних змін у ньому не сталося. Послав попередньої неділі казку (типу "введення") для Лесика — про комишеня. Є ідея лише для ще однієї частини. Напиши принагідно, як він реагував (та й свою реакцію — хоч я жодною мірою не претендую на будь-яку художність. На жаль, фабулу я зовсім не вмю вигадувати, а без фабули виходить казкова зоологія, а не оповідання). Мені дуже хочеться писати їм обом шонебудь цікаве. Те,

що я написав раніше, я не можу все ще одержати. А для нового умови зовсім не сприятливі.

Дімі я зможу писати у відповідь на його розгорнуті листи і на твої про нього. Ти добре докладно про них пишеш. І в дальшому пиши так само.

Те, що ти пишеш кожного дня, — молодець. Але я думаю, що надовго у тебе енергії не вистачить, і тому ліпше рідше, але систематично пиши. Листи твої — і всіх — дуже дорогі для мене. І як я не на всі і дуже коротко відповідаю, то це пояснюється і настроєм і умовами.

Прочитав уже майже все, що ти передала. Читаю Шедріна, прочитав томик Буніна. Це не зовсім підходяща література. Весь час одна й та сама споконвічна расейская безнадійна нудьга. Вона допомагає нудити світом, а це мені зовсім ні до чого.

Перечитав оце твої листи. Ясно уявляю всі перестановки, все, що ти зробила по хаті. Не уявляю всього цього тільки без себе.

Хотів би, щоб Діма поділився враженнями від Одеси, а Лесик — від Ташкенту (у твоєму викладі). Але тільки не змушуй їх писати.

А тепер за ходом твоїх листів.

Дімо, я дуже радий, що ти заходився коло Лесика. А ти, Лесику, молодець, що слухаєш і любиш Діму. До речі, Дімо, прочитай "Брати Замганно" Гонкурів. Там описана така дружба між братами, якої я хотів би вам обом.

Цікаво, що з вашим новим знайомим хлопчиком з Полісся. Чи ще приходить? Дуже романтична історія.

З мотопедом не знаю, чесно кажучи. Нічого проти не маю, алеж тобі це видніше. Як він сам буде підзаробляти для цього, то це допоможе йому глибше, серйозніше ставитися до своїх плянів.

З приводу художнього училища Діма, мені здається,

хай вирішує сам. Вовині аргументи на користь школи переконливі.

Я все ще не адаптувався як слід до навколишнього оточення. Тому, на протипагу київському періодові, весь емоційно стиснутий — і тому листи виходять такі сухі. Але ти, рідна, пиши так, як писала досі.

Буду посилати тобі деякі виписки з різних книжок, що читаю. Пізніше, можливо, ними скористаюся. Інші цитати — просто для тебе.

"У слів є душа. Більшість читачів і навіть письменників шукають у них тільки змісту. Треба знайти цю душу: вона появляється при дотику слова з іншими словами, спалахує й освітлює деякі книжки таємничим світлом, але нелегко викресати з слова цей вогонь" (Мопасан). Це — до теми своєрідності художньої інформації, неможливості звести її до звичайної, змістової інформації. Я сподіваюся все ж попрацювати колинебудь над психологією емоцій, яка мене так зацікавила в проблемі гри.

От і все, рідна.

Привіти друзям.

9. 9. 73.

Твій Льоня

Посилаю в цьому ж коверті листи Саші Фельд. і Серьожі. Передай їм.

Дорогий Друже Вікторе!

Дуже радий був одержати твого листа. Таня мені писала про твої листи, так що я знав, що ти не зник безслідно, і, значить, колинебудь зустрінемося.

Шкода, що ми з тобою так мало побули разом. Добрі стосунки у мене були з усіма співкамерниками, але дружба

нав'язалася тільки з тобою. Своєрідне "з першого погляду".
Таке в мене було лише з Танею.

Дуже добре, що ти пишеш їй, і велике тобі спасибі за подарунок до її дня народження. У мене, на жаль, немає ніяких талантів, щоб зробити їй якийнебудь подарунок. Синам, правда, вигадав кілька ігор, не знаю, чи сподобалися.

Про моє становище тут Таня напише тобі докладно. Настрій я не назвав би бадьорим. Дякуючи лікам, я в основному сплю — вдень і вночі, і ходжу, як у воду занурений.

Таня присилає мені книжки. Я їх читаю, подеколи роблю виписки. Наукову працю довелося закинути, і це, либонь, найважче в моєму нинішньому становищі. Пиши про себе. Чому ти не написав нічого про себе? Сам з досвіду знаю, що писати власне нема про що. У мене до цього додається стан під ліками. Які в тебе надії і шанси потрапити додому? Скільки часу ще чекати?

Триматися я тримаюся і думаю, що витримаю все, що буде в майбутньому. Стосовно "принад у цьому житті", — як ти пишеш, я, чесно кажучи, впав у сумнів. Які там уже принади... Школа — так, я згоден. Школа — як і все життя є школою. Я волів би не відвідувати деяких клас у цій "школі життя", але дарованому коневі в зуби не дивляться.

Напиши, будь ласка, Дімі про той спосіб ловити рибу, що про нього ти мені оповідав — "на кораблик". Я призабув розміри й інші параметри.

На цьому покищо закінчу.

Обов'язково пиши, хоча боюся, що цікаві листи у мене не вийдуть.

З широю дружбою і привітом.

Твій Л. Плющ

Здрастуйте, рідні Тома і Саша!

Порядок імен не випадковий. За нашим українським звичаєм, чоловік природно перебуває під закаблуком своєї ліпшої половини. І я поділяю цю долю і погоджуюся з цим звичаєм. Саша, правда, як бачиться з листа, намагається забрати стерно влади в свої руки і навіть приписати собі функції народжувача: "ми з Тамарою устигли поженитися і народити дитину". "Ми орали".

Юлія Олександрівна вже розхвалила мені новонародженого, і хоч я завжди з сумнівом поглядав на таких крихіток і думаю, що Саша не відчуває до нього ніяких позитивних емоцій (?), але Тому радий привітати з Борисом. Саша увійде в смак батьківства, видимо, десь пізніше. Чи ти становиш собою виняток?

Поладнавши справу з подією першої ваги для вас, перейду до другорядних. Хоча ні, я забув про Данила. Ти якось невиразно, Сашо, написав про нього, тому напиши точніше. Як і чому він появився і т. д. Боюся вклепатися, відгукуючися на цю подію. Цікавий і коментар Томи.

Мені трудно з назви судити про книжку, і тому не знаю, чи варто присилати "Апологію истории". Порадьтеся з Танею. Читаю я тут багато — прислане Танею.

З Томиного листа ясніше стало, хто такий Данило. У такому випадку дуже радий за вас, подвійно радий.

Чому ти вважаєш, що не цікаво патрати тебе з допомогою Фрейда? Нетямуша матінка? Попервах усі вони не тямущі. Саші, я думаю, цікавіший тепер Данило. Та, гляди, й тобі?

З Харкова одержав листа від Владика. Сьогодні на нього, нарешті, відповів. Я вже всім пояснював, чому мені так трудно відповідати — не буду повторюватися.

На жаль, не знаю, хто з вас одержав мої листи. Таке враження, що навіть Таня ще не одержала жодного листа.

Як довго у вас буде Данило? Як довго, то цікаво, як ви будете його виховувати? Спробуй вести щоденник обох — дві-три фрази на день. У Данила почнеться період гри — багато можна спостерігати й давати йому. Спробуйте застосувати до нього розвиток грою. Я глибоко переконаний у великих можливостях виховання грою. Виходячи з Сашиного типу ("анально-садистичного"), можна сподіватися нахилу до систематизації, конструктивно-будівельної гри, до лото і парних картинок, до різних картинок. Але треба робити натиск також на сюжетно-мовну (особливо) і моторну гру.

Після вашої відповіді я спробую про все це докладніше написати.

А тепер покищо сідаю читати Шедріна, що прислала мені Таня.

6. 9. 73.

Ваш Льоня

Здрастуй, синочку!

Одержав твого листа з відповіддю на мої питання і з витинками з журналу. "Техника — молодежи" я проглядаю, так що саме ці статті я вже читав. Але витинки все ж присилай — з інших журналів. Зацікавлення в тебе, я бачу, широкі. Я зможу брати участь в обговоренні тих чи тих питань, які ти заторкнеш сам — щоб я знав, що саме тебе цікавить. Чи ти читаєш "Вокруг света"? Я прочитав кілька чисел — дуже цікаві. Чи ти читав з історії "Загадки истории" (у нас є дома) і Керама "Боги, гробниці..."? Я в школі історією не захоплювався, бо викладачі траплялися нікчемні. Тепер шкодою за тим, бо історію знаю слабувато. У суперечках часто доводиться пасувати. Про те, що ти кинув малювати, я зрозумів з твоїх малюнків. Вони вдалі, але видно, що ти зовсім не просунувся з ними вперед.

Ти пишеш, що лист, якого я написав тобі з Києва про софістику, був би цікавий.

Спробую тепер відновити бодай частково. Повнотою не вдається, бо для цього треба відповідного настрою (оце перший зв'язок між думкою і почуттям: для ефективного мислення потрібен відповідний емоційний стан, зокрема так зване надхнення).

Я почну в цьому листі з грецької софістики, а наступного разу перейду до учнів-"софістів", зокрема до тебе (мама пише, що ти ще не подолав у собі цього).

Софісти у старій Греції появились тоді, коли було помічено, що на рівні слова можна з однаковим успіхом боронити й доводити прямо протилежні твердження. Наприклад, філософ Геракліт доводив, що в світі все рухається, міняється, немає нічого сталого. Філософ Протагор доводив протилежне — що зміни в світі не істотні, не мають ніякого значення. І справді, ми бачимо, що кожна річ, кожне явище врешті-решт міняється й зникає, все перебуває в русі. Але правду каже і Протагор: з того, що замість літа приходить осінь, замість осені — зима і т. д., слідує лише, що зміна ця постійна, кожного року повторюється. Люди вмирають, але на зміну їм приходить нове покоління, і все знову повторюється. Правда ж, видно, що мають рацію обидва?

Софісти створили багато цікавих парадоксів. Наприклад, про те, що стріла не долетить до цілі, або про те, що Геракл не наздожене черепахи (хай мама тобі розповість).

Парадокси софістів — софізми виникли або з-за неправильності доказів (логічних помилок), або з-за браку знань про світ.

По-моєму, софісти, не зважаючи на те, що свої міркування вони найчастіше використовували для нечесних цілей, принесли деяку користь.

Вони змусили придивитися до мислення, до способів доводити і тим самим допомогли створити науку про мислення — логіку. Вони ж показали, що в природі не все так просте, як здається. Над багатьма явищами треба довго битися, щоб збагнути їх.

Основна вада — нечесне, корисне мислення. Докази, міркування не для вияснення істини, а для перемоги над противником будь-що-будь. Це, до речі, характеристичне і для більшості дітей у суперечці: вони сперечаються не для того, щоб знайти правду, а лише щоб довести свою рацію (але про це наступного разу). Це розвиває неправильне, нечесне мислення. Для науки, справжньої, потрібне обов'язково чесне, безкорисне мислення.

У суперечці дуже важливо прислухатися до противника. Софістичне мислення шукає у противника лише помилок, у себе ж не звертає на них уваги. У цьому й полягає нечесність мислення.

Тому що на словах (причіплюючися до слів, перекручуючи слова) можна доводити все що завгодно, тому треба спиратися на практику. Я називаю практику "аргументом Діогена". Коли філософові Діогенові надокучило вислухувати докази про те, що руху немає, він почав ходити навколо противника доти, доки той не розлютився. Тим самим він практично змусив противника визнати рух (ходіння).

Придивися до своїх суперечок з мамою. Я думаю, що ти нерідко сам бачиш, що суттю не маєш рації, що мамина правда, але сперечаєшся, лише баянсуючи словами...*

Я пишу тобі так докладно про софізми тому, що вважаю нахил до софістичних суперечок небезпечним для тебе.

*Далі випускаємо складний для технічного відтворення приклад софістичного доведення існування Бога.

Коли ти заходишся коло самовиховання, то боротьба з цим нахилом буде, видимо, чи не найголовнішим.

На цьому кінчаю. Пиши про книжки, про себе, про Лесика — про все.

Тато

Дорогий тату!

Ти як був мені рідним, так і лишився. Мені дуже сподобалася твоя казка про Комишення, і в цьому листі напишу тобі, якого я хотів би продовження. Я хочу, щоб Комишення потрапило в країну буквоїдів і щоб там захворіло, а потім його вилікували "гіркою правдою", а потім потрапило в країну техніки, і потім, щоб прилетіло на летючо-їхальному літаку, зробленому Гвинтиком і Шпунтиком. І щоб прилетіло на своє рідне болото.

Я був у кіні і бачив там фільм "Іван Васильевич меняет профессию", і ще бачив фільм "Парад алле". Мені сподобалися обидва фільми. "Іван Васильевич меняет профессию" — про машину часу. А ти, мабуть, відгадав, хто такий Іван Васильович? Це — цар Грозний, він у цьому фільмі приходить з свого віку в ХХ вік. А ти, певно, запитаєш, хто винайшов машину часу? Її в цьому фільмі винайшов знайомий тобі, мабуть, Шурик.

А "Парад алле" про цирк, у цьому фільмі показано багато всяких цікавих виходів, але в цьому фільмі немає таких виходів, як ковтання шпаги чи як циркач ходить по гарячому вугіллі босими ногами.

Напиши оповідання про Комишення.

Дорогий тату, до побачення, до наступного листа.

■
Мені дуже сподобалася твоя казка. І комишення Дімле

теж. Мені найбільше сподобалося, як комишеня Дімле грало на дудочці-комишинці. Мені сподобалося все, і тому що* комишеня і тому що Дімле грало з соняшними зайчиками. Ще хочу знати, як Дімле мандрувало і знайшло інших комишенят, як вони жили в комишиній країні. Одні в комишиній країні, а інші в країні Дімле, а назвали цю країну з-за того, що знайшов її Дімле.

Мені дуже сподобалося у 2 класі тому, що ми вчили українську мову і ще природознавство.

У лісі я бачив сліди лося, навіть бачив сліди самого кабана.

Я ще був у Ташкенті і бачив верблюдів, ішаків, старий базар, де багато великих динь і кавунів.

Я за тобою дуже тужу і хочу, щоб ти скоріше приїхав.

Дорогий мій тату!

Я дуже за тобою скучив. Пиши казки і віршики і ще всякі сценки про "буквоїдів".

Тату, у мене є мікроскоп, і я в ньому вже бачив багато цікавого. Наприклад, як бачив таких дрібних жучків, яких простим оком не побачити.

Тату, я був в Одесі. Там я з тіткою Адою ловив крабів. Я, звичайно, жодного краба не впіймав, але дві голки я впіймав. У мене і в Діми уже є ласти. Ми в них уже плавали.

Тату, пиши нам частіше. Я тебе дуже люблю.

** Твій син Лесик Плющ*

*Пропуск в оригіналі.

Казко моя!

Чому казка, тобі, на жаль, не ясно. Я намагався в одному з листів з Києва розвинути розуміння "казки життя", спираючися на пришвинський "Корень жизни", гріновські "Алые паруса", на Шіллера і т. д. Казку в житті або бачать, вдвляючися в життя (розкриваючи вже існуюче), або шукають, або творять.

Але відновити той свій стан я не зможу і тому не беруся відновлювати листа. От спробував відновити листа про софістичне мислення Дімі. І не вдалося. Вийшло сухо й неповно. Напиши про його дійсну реакцію. Бо так, як судити з його листів, він може писати, шануючи мої почуття, дипломатично.

На жаль, цього тижня одержав листа лише від Дімі. Твоїх немає. Тому писатиму тільки про книжки. Напиши, коли ти відіслала бандеролю і коли одержала повідомлення про доручення. Бандероля, видимо, затримана на пошті. Читаю тепер "Психологию искусства". Прочитав "Проблемы поэтики Достоевского" Бахтіна. Ось деякі цитати, так чи інакше пов'язані з моїми роздумами. Ще в Москві я почав працювати над психологічною природою гумору. Розрахунок був такий. Розкрити структуру дотепів і, відштовхуючись від неї, перейти до психології. Структуру частково відкрив Лук. Я писав Тетяні Сергіївні про те, що мені здається, що слово гумор етимологічно пов'язане зі словом "мор" — смерть, і це чудово висловлює психологічний зв'язок страху смерті (й інших емоцій, пов'язаних з смертю) і сміху, сміхового первня. Тепер я вже вияснив, що походить гумор від — волога, рідина. І все таки продовжую сподіватися, що встановити зв'язок амур-гумор-мор — удасться.

"Карнавал — це велике всенародне світовідчуження минулих тисячоліть. Це світовідчуження, що визволяє від

страху, максимально наближає світ до людини і людину до людини". А в карнавалі основне — сміх.

"Усе має свою пародію, тобто свій сміховий аспект, бо все відроджується й оновлюється через смерть. У Римі пародія була обов'язковим моментом як похоронного, так і тріумфального сміху".

У Вигодського знайшов посереднє підтвердження своїх міркувань про загадку (я писав тобі). "У застосуванні до загадки саме така віддаленість образу від того, що він повинен означати, являється кінцевою передумовою її поетичного впливу... Так робили ті вчителі, які, бажаючи замінити мудрі й трудні народні загадки раціональними й виховними для дитячої думки, давали дітям пісні загадки, на подобу наступних: що таке, що стоїть у куті і чим метуть кімнату. Відповідь: мітла. Така загадка, саме силою того, що вона піддається шілковитій наглядній раціоналізації, позбавлена будь-якого поетичного впливу".

Чи ти читала "Психологію искусства"? Вона трудна але в ній дуже багато цікавих думок на різні теми, загальнозначні.

ЦК, як пише звичайно мама.

Твій Льоня. Привіт

Кохана!

Одержав твого двадцятого листа. Ти, видимо, переплутала, і цей треба вважати дев'ятнадцятим?

Цього тижня одержав два листи — від тебе й від Ади. Відповідно відповідаю.

Радий, що Лесикові сподобався початок казки. Але, на жаль, усе ніяк не зберуся написати продовження. З сюжетом у мене зовсім слабо. Наступна частина повинна бути про хлопчика, що відкрив "співучий комиш" і шукає причину.

Повинна бути інтрига, пригоди, а я зовсім не маю до цього здібності. Як буде питати, поясни, що я зайнятий (чи якнебудь ще). Я дуже хотів би підтримувати з ними обома листування. Але як? Про що писати?

Ада пише, що при ній і при мамі Лесик вередує менше, ніж при тобі. Причина ясна — звична з дошкільного віку позиція, стандарт відносин, точніше (по-структуралістичному) — кліше відносин. Тобі якось треба буде змінити це кліше, інакше воно увійде в його характер (вередувати у спілкуванні з найближчою людиною, з рештою ж стримуватися).

Це я продовжую свої давні міркування про те раціональне, що є в Едіповому комплексі. Мені здається, що в дитинстві, головним чином у родині, створюється ряд типів відносин: з батьком, з матір'ю, з дідусем, бабусею, братами і т. д. (з усіма діючими особами родини). Ці типи відносин закріплюються і переносяться на інші особи. Появляються своєрідні лінії: батька, матері, брата й ін. (залежно від емоційної значимості, їх "ролі" в дитинстві).

Такі лінії виразно простежуються у Шевченка, Достоевського й у зовсім нікчемних письменників. Структура образів у того чи іншого письменника часто (якщо не завжди) лінійкова.

У Шевченка, наприклад, лінія "Христа" — "сирота", авторське "я", Гонта, декабристи, Христос, Прометей. Що йде перед "я"? Чи це й є лінія "я".

Помилка Фрейда, як мені здається, полягає в тому, що він виділив лише дві лінії (батька-матері), при чому окремий випадок кліше відносин узяв за загальний і з цієї причини надмірно сексуалізував.

Читаю "Мышление и речь" Вигодського. Чи ти прочитала її? Зверни увагу на передмову Леонт'єва і Лур'є. Там є дещо, що ти могла б використати. Як хочеш, я

пришлю цитати, які я відзначив для себе, і прокоментую у зв'язку з грою.

Ти нічого не написала про гру для Лесика з множення. У зв'язку з нею я відзначив для себе наступне місце у Вигодського:

”Мотиви, що спонукають звертатися до письмової мови, ще мало приступні дитині, що починає навчатися письма. Між тим мотивація мови, потреба в мові, як і в усякому новому виді діяльності, завжди стоїть на початку розвитку цієї діяльності... Те, що мотивація передує діяльності, вірне не тільки стосовно онтогенетичного плану, а й стосовно кожної розмови, кожної фрази”. Мотив — “це потрібне для доброго навчання” — часто недостатній не лише для першої, але й для старших клас. Зокрема, конечности навчитися множити дитина не відчуває. Гра у тій формі, що я послав тобі, дає мотивацію кожному ходові — кожному актові множення. Це мотивація гри (“хочу грати, хочу виграти, а для цього треба правильно помножити”. Не пам'ятаю, чи я вписав у правило: при невірному множенні хід пропускається).

Ти могла б використати це в роботі. З цією думкою пов'язана більш загальна: “Думка — не остання інстанція. Сама думка народжується не з іншої думки, а з мотиваційної сфери нашої свідомості, яка схоплює наші потяги і потреби, наші інтереси і спонуки, наші афекти й емоції. За думкою стоїть афективна і вольова тенденція”. Я вже писав про зв'язок мислення й емоцій. Тут важливо підкреслити переважно емоційний характер грової діяльності, її емоційну насиченість, тобто якраз те, що потрібне для народження думки.

”Конфліктні структури” мені ледве чи потрібні. Напиши докладніше — про що? У моїй ситуації мені навіть Вигодського трудно читати (трудно зосереджуватися), а

математичну літературу зовсім не вдається, видимо. Так що тільки за умови повного збігу моїх інтересів з математичною книжкою варто її присилати.

От Бахтін — це дуже добре. Але я боюсь, що ти занадто витрачаєшся на мене, а сама не встигаєш прочитати. Вигодський, наприклад, тобі потрібен більше, ніж мені.

Хтось ухитрився прислати мені велику суму, і в цілому тепер у мене 80 карб. Пощо? Я однак не зможу так багато реалізувати. Будь ласка, менше витрачайтеся на мене.

І твою, і Сашину бандеролю (з Аверинцевим, що він послав) я покищо не одержав.

У випадку посилок ліпше зробити наголос на м'ясному.

Покінчивши з діловими питаннями, повертаюся до читання. Прочитав кілька чисел "Вокруг света". Журнал став де в чому ліпший від "Наука и жизнь". Дімо! Раджу тобі регулярно читати його. Там багато цікавих науково-популярних статей, нотаток, оповідань, зокрема фантастичних. Я з насолодою прочитав майже всі статті.

Чи одержав Саша Фельдман мого листа? Як не одержав, то передай йому спасибі за листівку — дуже симпатичну (ну, і, природно, за книжки).

У 72 році (чи 71?) вийшла книжка Лотмана. Чи бачила ти її?

Шкода, що сталося так безглуздо. Коли я працював над грою — не було книжок, тепер є книжки — не можу їх використати.

Ось коротко, що я встиг зробити за 1,5 року.

"Морфологию ігри", а точніше — "Строение и типология интеллектуальных игр" — у чернетці закінчив. "Эмоциональный баланс интеллектуальных игр" — у тезах, деякі тези про інші типи ігор. Більш-менш просунувся в дидактиці гри, "самодостатності", "опредмеченню-роз-

предмеченню” в грі, еталонуванню в системі ігор, “Ведущая роль игр в развитии дошкольника”. Підготував статтю “Игра как специфическая форма отражения”, тези до статті про гри, що моделюють світосприймання стародавніх (модель часу в нардах і “гусяті”). До речі, ти, видимо, забула про моє прохання вислати статтю Гурвича (?) про час — я ж бо на ній базувався.

Особливо шкода мені останню статтю. Занадто вже несподівані висновки в ній виходять. Вона, либонь, придалася б для Тартуського збірника.

Найцікавіші висновки виходять з тем “емоційного балансу в грі”, “опредметнення” і “самодостатності”. Ці теми розгортаються в шлі концепції, сходяться, з одного боку, з Вигодським (“Психология искусства” і стаття про гру), з другого боку — з “філософсько-економічними рукописами” і статтями Батішева про опредметнення. Останню я попросив Генчика і Владика вислати мені.

Чи не могла б ти попросити, щоб мені дозволили — на короткий час — взяти свої папери, виписати собі основні тези. Тоді я зміг би продовжувати бодай думати на ці теми, а частково, у формі тез обмінюватися з тобою тими чи іншими міркуваннями про гру. На теми про Шевченка і гумор я вже махнув рукою.

Буду закінчувати.

До побачення.

22. 9. 73.

Твій Льоня

Р. С. Казку я з трудом продовжив. Опиши його реакцію.

До речі, як буде неясна чарівна властивість Сикле, — поясни йому, що це чується як “Ле-сик”. Але хай він сам — і ти йому повтори — спробує відгадати.

Випишу на решті місяця деякі цитати з книжок.

"З чим, одначе, ніяк не можна погодитися — це з його ідеалізацією психології кохання, і силою цієї особливости він належить до числа письменників, що своїм чаклунством перетворюють почуття людей" (Мопасан про П'єра Льоті. Льоті я прочитав кілька речей в Лефортово. Характеристика Мопасана справедлива). Ця думка дуже добре узгоджується з основною думкою Толстого і Маркова про соціальну функцію літератури (мистецтва) як перетворювача емоцій.

"Скільки знайдеться жінок, які не знають мене і для яких я досі — нішо!" (Дон-Жуан у Фльобера). Прекрасна характеристика зв'язку самотности суб'єкта і любови. Те, про що ми говорили з тобою в останній наш вечір...

"До того, як появились підручники орфографії з їх твердими застиглими нормами, у правописі різних людей мимоволі виявлялися особливості їх характеру, а також цікаві відтінки у вислові думок..." (М. Твен, "Из автобиографии"). Дуже близькі думки, науково зформульовані, у Вигодського — про формальну і змістову граматику.

Здрастуй, мій хороший Лесику!

Дуже радий, що тобі сподобався початок моєї казки. Посилаю тобі продовження. Напиши, чи сподобалося воно тобі. Мені самому початок подобається більше.

СПІВУЧИЙ КОМИШ

Раннім ранком до берега ставка, в якому в комишевому домику жило Дімле, прийшов хлопчик. Найзвичайнісінький, не з казки хлопчик. От хібашо ім'я в нього було ледь-ледь чарівне — Сикле. Але про це не знав ніхто, і сам Сикле в тому числі. "І справді, ім'я як ім'я", — чути вже

чийсь голос. Так то воно так, але не зовсім. От спробуйте самі. Швидко-швидко повторюйте це ім'я — "Сикле, Сикле, Сикле..." — і ви самі запримітите чарівну властивість імени хлопчика.

І ще в нього була одна незвичайна властивість: він був дуже допитливий. Про щось почує, щось побачить — відразу зацікавиться, почне досліджувати й випробовувати.

Учора увечорі Сикле почув, що на березі сусіднього ставка жаби-кринички щоранку виконують хором "Пісеньку сонця". І звичайно, тут таки попросив маму й тата розбудити його, щоб самому побачити хор криничок.

Не встиг Сикле дійти до берега, як побачив і першу криничку. Вона без поспіху стрибала до ставка. Сикле обережно пішов за нею, сподіваючися, що вона приведе його до місця сходин усього хору.

Подув вітерець. Почулася тиха музика. Сикле прислухався. Звуки доходили з боку ставка. "Хор криничок" — зрозумів Сикле і ще обережніше просунувся за криничкою. Вона наближалася до берега, оглянулася, подивилася на Сикле і стрибнула під воду. Сикле обійшов навколо ставка — музика доходила з усіх кінців ставка.

Але хоч і як він вдивлявся в комиш і в воду, — співаків не було видно. До того ж це було так не подібне на звичайний жаб'ячий концерт. Це була музика, а не спів.

Сикле так глибоко замислився над таємницею музики, що, не зауваживши гілляки, наступив на неї. Пролунав тріск. Але спів не припинився. "Значить, це не кринички. Від шуму вони перелякалися б і поховалися. Вітер дме у напрямі до ставка. Можливо, звуки приносить вітер". І Сикле пішов проти вітру. Музика почала стихати. Сикле зміркував, що знову помилився — музика йшла з ставка.

Коли він повернувся до берега, музика затихла зовсім. Вітер теж. Постоявши трохи на березі, Сикле встановив, що

музику чути в такт з вітром. Вітер затихає — музика зникає, вітер посилюється — голоснішає й музика.

"Значить творить її вітер" — зробив висновок, нарешті, Сикле. Загадка ставала все таємничішою мірою того, як він розгадував її. "На чому і як грає вітер? Невже мітелками комишу? Ні, вони лише шепочуть. Листками? Вони шелестять".

Сикле підійшов до комишу ближче і лише тоді побачив, що комиш у цьому ставку був дуже дивний: він весь був у дірочках. "Так от звідки музика! Хтось перетворив комишинки на дудочки!"

Ви, звичайно, догадуєтесь, що сталося з ставком?

Коли Дімле награлося на своєму дімку-дудочці, воно вилізло на дах-мітелку, на самий вершок. Вітер пригнув комишину, і вона вершком приторкнулася до вершка другої комишини. Дімле перескочило на неї. І тут йому впала в голову цікава думка — обійти весь ставок-хор. "Вигадане — зроблене" — девіза кожного комишеняти.

Комишеня прогризало дірочки, спиналося на вершки мітелочок і звідти плигало на інші дома. Воно робило це так, як роблять хлопчак у листяному лісі. Вони спинаються на вершки тонких пругких дерев. Під вагою їх тіл деревце нагинається, розхитується. Тримаючись за тонькі гілочки, вони, як на саночках, по гілках спускаються на землю.

Але вага Дімле була зовсім маленька, і тому воно чекало, поки вітер допоможе йому зігнути комишину.

Раз — стрибок, і воно спустилося на листок наступного дімка. Два — стрибок, і воно на даху-мітелці другого дімка. Три — стрибок, і воно... у воді. "А-а-а-а! Холодно! Доведеться йти на дах, загоряти й сушитися". Так за кілька годин ставок зробився музичним.

Чоловік, що проходив побіч, почув музику, побачив

красуню-криничку і вирішив, що співає вона. Але він помилився, тому що був неуважний.

Сикле вирвав кілька комишинок, але в них нічого не знайшов. Таємниця Музичного ставка перетворилася на таємницю того, хто провертів дірочки.

Що ж робити? Рвати весь комиш?

Таємниця буде відкрита, зате зникне Музичний ставок.

Сикле простояв біля ставка до самого обіду, але так і не відкрив таємниці.

Увечері він привів до ставка своїх маму, тата і брата. Вони прослухали кілька гарних музичних концертів, але так і не відгадали, в чому справа.

Здрастуй, казко моя!

Цього тижня листів одержав багато. Від тебе 26-27 і 23. Від Юлії О., Бархмана і від Серьожі. Від Клари листів не одержував. Хай вона ще напише. Серьожа прислав свої переклади Льорки. Передай йому мою відповідь.

Про якість перекладу мені судити неможливо. Вірші мені подобаються. Українська мова перекладу теж (тобто ніяких зауважень до мови не маю). Але відповідати на такого листа — наповненого віршами — мені нема чого. Серьоже, якби це були твої вірші, я вдався б до критики. Ти зваж на моє безтем'я. З цієї ж причини я не зможу писати Славі. Передавайте йому привіти від мене. Але думаю, що й йому, як мені, писати не буде чого.

Відповідаю тепер на твої листи.

Які овочі привозити? Я вже писав, що не треба занадто твердого (твердих яблук, моркви, редьки) і такого, що надто швидко псується (точніше — такі речі, як виноград, м'які зовсім груші і т. д., у невеликих кількостях). Горіхи можна. Цукерки не варто. Можна шоколяду, хальву. Взагалі у тебе визначився нахил у бік солодкого. Декому з

хворих присилають невеликі бляшанки з м'ясними консервами: тушенина, ковбаса і т. д. Привези шинку, сир.

Ну, та й досить про це. Того, що ти привозиш, мені вистачає. Що привозити — фантазуй сама. Наприклад, такі речі, як кекси, я не зміг би передбачити. Твоя цілковита правда, коли ти згадуєш науку про подарунки.

Ти пишеш про внутрішній діалог зо мною. Тут я свідомо затиснув внутрішній діалог з тобою, щоб не посилювати туги за тобою, за домом, друзями й дітьми. Це відбивається на листах. З Києва я писав тобі довгі емоційні листи.

Почну ось читати художню літературу — розхитаюся в листах. Я писав уже тобі про своє захоплення Пришвіном. Чи не можеш ти купити мені й собі "Корень життя" і "Капель" (разом з "Фацелией")? Чому ти нічого не написала про ці речі — я ж тобі вже писав про них? Мені хочеться, зокрема з допомогою образів Пришвіна, передати тобі свої почуття. Своїх слів і своїх образів мені не вистачає. Як будеш читати, зверни увагу на образ ланки, що перетворюється на царівну. У "Фацелии" "Корень життя" доповнюється іншими образами. У цілому виникає концепція міту-казки кохання (а ширше — приручення), концепція реалізації казки життя. Так само, як, надаючи змісту дитячим каракулям, ми підвищуємо "каракулі" до ранги усвідомленого малюнка (зміст, знову виниклий, впливає потім на форму — "каракулі" дійсно перетворюються поступово на малюнок, адекватний змістові), так, творячи казку по відношенню до реальних, тваринних відносин, ми олюднюємо, одуховлюємо їх, підвищуємо в ранзі. Настанова на новий казковий зміст тваринних відносин перетворює їх на людські відносини — любов, дружбу і т. д. Сюди, зокрема, належить і приручення речей — виникнення людського ставлення до речей.

Я колись говорив тобі про цей новий сенс — людський сенс любови (подолання самотности суб'єкта). У "Фацелии" є прекрасні місця, що показують "розширення Я", як називає це Пришвін. Шкода, що в мене немає під рукою книжки. Там є багато про заміщення образу втраченої коханої всім світом, як однією особою. Ти прочитай обидві речі — і, я думаю, зрозумієш моє почуття, яке супроводило читання.

Перетворення ланки на царівну роз'яснює казку про перетворення жаби на царівну, воно відбувається під впливом міту кохання. Міт, казка виявляється чимось, що має реальну життєтворчу силу. Це ще одна сторона теми казки життя і приручення. (Приручення ланки означає розкриття в ній царівни). Тут трудно висловитися ясніше, не спираючися на художні образи!

У всій концепції найважливіше — перетворення "каракуль любови" на казку життя, реальну казку любови, "картину любови" під впливом казкової настанови, казкового переусвідомлення. Який новий сенс ми вкладаємо в реальні відносини, такими вони стануть (якщо таке становлення можливе. У кожному разі зміни відбудуться в цьому напрямі. Настанова міняє дійсність у бік наближення її до настанови).

Як дістанеш мені книжку, я зможу все це викласти краще, точніше, коментуючи й інтерпретуючи Пришвіна.

Ти бачила в "Античности и современности" переклад "Євангелії від Томи"? Багато гірша від канонічних євангелій. І за змістом, і за формою. Але все ж приємно був урадований можливістю прочитати. Будить думку, емоції.

Взагалі в цьому збірнику я знайшов для себе кілька цікавих статей. Одна доповнює статтю Гурвича про час, друга присвячена комічному у стародавніх, ну й саме собою

— стаття Аверинцева. У цілому ж збірник занадто спеціальний, для філологів.

Дуже зацікавило мене твоє повідомлення про введення "ігрового навчання" у Грузії з 6 років. Висилай усе, що трапиться про це. Як не перегнуть палицю з навчанням, у бік навчання, то нічого страшного не буде в школі з 6 років. Бож це виходить щось на подобу нульової кляси чи ігрово-казкової підготовки у Сухомлинського.

Твоє питання про клясифікаційну гру застигло мене зненацька. Я цим спеціально не цікавився, так що нічого нового додати не можу. Став мені питання конкретніші, описуй свою працю, пиши свої тези, тоді я зможу шонебудь додати.

Покищо, моя рідна.

Дімо й Лесику! Здрастуйте! Як живете, як справи в школі? Пишіть мені про себе докладніше.

14. 10. 73.

Ніяк не можу зрозуміти, де зараз Ю. О. — пише з Криму, а лист прийшов з Харкова. Тому посилаю листа тобі. До речі, і прочитай — про казку я їй ліпше виклав. Передай відразу і мою подяку за листівки. Я забув уписати.

Саші я сьогодні не встигну відповісти. Передавай привіт їм обом.

Дорога Юліє Олександрівно!

Усі ніби змовилися писати мені про Лесика. І Таня, і сестра моя, і Тетяна Сергіївна, і Ви. Усе це присьмно, звичайно, читати. Я був би дуже радий, якби частина компліментів Лесикові була перенесена на Діму. Не зважаючи на багато рис його характеру, я сподіваюся, що Діма виросте непоганою людиною.

Лесик дивовижно повторює всі мої захоплення і прагнення (фройдівського порядку. У нього той же тип психіки, що й у мене). Тому я можу припускати, що й вади характеру частково збігаються. Мені здається, має сенс поглибити його колекціонування і збирання, щоб вони не зафіксувалися на цьому рівні (на "марках"). Поглиблювати за методом переусвідомлення. Назбирав, наприклад, колекцію мушель. Після цього наштотувати його на "дослідження" способу закручування спіралі. Усі виявилися лівого обертання? А чи немає правообертальних? Поставити мету — знайти. Чим правообертальні ще відрізняються? Я пишу наугад, бо в цьому ділі я більш ніж слабкий. Ви змогли б точніше поставити приступні йому задачі. З нашим типом психіки загрожує поверхове скакання з проблеми на проблему, точніше — з теми на тему, бо сіль якраз і міститься в перетворенні поверхового пошуку таємниці на проблемний підхід до дійсності. Ми з ним аматори таємниць і їх розкриття (на фройдівському рівні це найнаглядніше видно. Лесик цією допитливістю визначався ще з 3 років).

Дуже добре, що ви пошуки здвоюєте — природно-науковий і художній. Це допоможе уникнути засушеності (я в цьому пляні не врахував свого часу Діминого типу і засушив його частково).

Нехай Таня Вам розповість про "феномен каракуль" — доброго моделю кожної сублимації за методом переусвідомлення. Коротко це так. Дитина малює каракулі, які нічого не значать. Дорослий "упізнає" в каракулях щонебудь, говорить про це дитині. Дитина вже інакше креслить каракулі — переусвідомлює їх. Новий рівень усвідомлення впливає на самі каракулі: вони поступово (під впливом змісту) перетворюються на малюнок. Саме так із сексу витворюється любов, із окремих звуків ("жебоніння")

дитини — мова, із чуттєвих вигуків — пісня, музика. Це дуже груба схема, але як схема педагогічна, мені здається, плідотворна.

Ось чому я хочу скласти для Лесика плян його пошуків, експериментів і спостережень: поглиблюючи рівень змісту його занять. Найгірше, як захоплення й потяг фіксуються, а не сублимуються.

Не знаю, чи пощастило мені це все викласти досить ясно. Стан у мене — під впливом ліків — сонний.

Епізод з зоопарком мене також радує. Як удасться сполучити науковий інтерес до живого з етичним, з співчуттям до всього живого, з естетичним — олюдненням усієї природи, одухотворенням, поетизацією її, тоді вийде потрібна духовна гармонія.

Дуже радий за Сашу (за Тому, звичайно, теж, але я фемініст, прихильник жінок, вони мені симпатичніші. Це наше хохлацьке). Їм листа я пошлю наступного разу, бо сьогодні я їй так доконав подвигу епістолярного. А відповідати їм доведеться відразу на два листи. Пишіть мені, коли буде настроїй.

Усі листи мене дуже тішать, особливо тематичні.

Не обіцяю відповідати. Писати нісенітницю не хочеться. А на ненісенітничі не завжди є настроїй і не завжди (по суті ніколи) у формі.

Ну, покишо. Привіт молодожонам і молодобатькам. Не зовсім зрозумів про Данила. Це литина Т.? Гм... дуже несподівано і приємно, що вони спілкуються так тісно. Давно пора подолати всі ці дурацькі моральні забобони — перегорючки (моральні й емоційні).

Те, що їх малий — чудовий, не дивно. Вони всі чудові, хоча каюся, до місяців шести вони нагадують мені жабенят, а що молодші — шматочки м'яса, досить не естетичні. Але

це, видимо, чисто чоловіче бачення. Я обожаю дітей з трьох років, коли вони олюднуються.

Ще раз покишо.

Хай молодожони ще пишуть, не зважаючи на відсутність відповіді. І так само, як першого разу, окремо. А відповідати я їм буду разом.

2. 9. 73

Ваш Льоня

Добрий день, Юліє Олександрівно!

У Вас, у Криму, видимо, всі добрі.

У нас в основному похмуро. Я відключаюся від цієї похмурости — усякої й різної — у книжки, що присилає Таня.

Прочитав ось "Евангелие от Фомы", перекладене в збірнику "Античность и современность" і під враженням його спробував написати Тані про "концепції" "казки життя" і "приручення", які склалися в мене після пришвінських "Корня жизни" ("Жень-шень") і "Капели". На жаль, не зміг скористатися своїми виписками з цих творів, і тому виклад Тані не вдався.

Спробую коротко розповісти Вам.

Чи Ви читали "Корень жизни" і "Капель"? Як ні, то обов'язково прочитайте. Вам це мусить сподобатися. Дуже тонка поетична психологія, філософія життя. Твори Пришвіна, Шіллера, Екзюпері і Гріна дали мені образний матеріал, психоаналіза, дитяча психологія і теорія настанови — теоретичний матеріал для приблизно наступної схеми.

З історії розвитку дитини відомий "феномен каракуль" — я Вам, здається, про нього писав минулого разу (на жаль, не пам'ятаю точно, а тому змушений повторитися).

Дитина малює на певній стадії "каракулі". Як дорослий "упізнає" в них щонебудь, тоді дитина починає надавати своїм "каракулям" нового сенсу. Сенс перетворить попереднє заняття: воно почне наближатися до малювання в дослівному значенні. Зміст діяльності дитини впливає на її форму, "каракулі" стають малюнком уже не тільки за змістом, а й за формою.

Дитина у всьому починає з "каракуль" (те ж саме відбувається й у філогенетичному пляні). Так можна говорити про каракулі мистецтва, каракулі любови й ін., які наповнюються змістом, усе новим і новим, і підносяться, сублімуються, олюднюються завдяки цьому.

Я раніше спрощував позитивну функцію міту в розвитку, зводячи її до опіюму (і негативна — наркоматична, і позитивна — знеболююча, являються наркоматичною функцією). Насправді ж міт являється не лише спотвореною фактичною відбиткою реального і не лише допомагає витримати це реальне, але й створює настанову, яка перетворює реальне, наближаючи його до міту (Ви, видимо, знайомі з поняттям настанови?).

Міт, казка тому є життєтворчою силою. Під мітом я розумію щось більш широке, ніж релігійний міт, зокрема, поетизацію дійсності.

Гріновські "Алые паруса" саме розповідають про реалізацію казки в житті. Я завжди сприймав Гріна (і Паустовського, в таких речах, як "Корзина с еловыми шишками") як розповідь про втілення казки в життя. Таку казку, яка перетворює життя, надаючи йому нового змісту, я називаю казкою життя.

В "Саге о Форсайтах" є вставна новеля про подружжя, що створило казку одне про одного. У Гріна дуже близький до неї "Голос и глаз".

Казка життя не зводиться до любови, хоч тут вона

найяскравіше виражена, і тому їй в основному й присвячені всі твори мистецтва. У Цюлковського такою казкою життя стала мрія про вихід за межі "Колыбели". Часто казка життя знаходить свій вираз, концентрується, кристалізується (у розумінні стендалівського "Трактату про любов") в образі. Так виникає образ "Алых парусов", Христа, ланки-кореня життя — Фацелії у Пришвіна, троянди для Маленького Принца.

Тепер я пов'язую обидві частини — "каракулі" і казку. Виникає казка життя. Вона виростає, сублімується з каракулів, бо каракулі набули нового змісту, їм не притаманного — казку. Казка робиться магнетом, що відхиляє на свій бік розвиток із "каракулів". Потвора з "Аленького цветочка" перетворюється на вродливого принца, жаба — на царівну, ланка у Пришвіна — на царівну. Врешті-решт уся культура є культивуванням людини з дарвінсько-фрейдівської потвори.

З казкою життя внутрішньо пов'язана тема приручення. Мірою становлення людини як особистості, суб'єкта перед нею все грізніше постає проблема абсолютної самотності — самотності серед природи і серед інших суб'єктів. Уся людська культура (тут я протиставляю її цивілізації) являє собою розв'язання й цієї проблеми, вихід людини за свої межі, до Іншої і до Природи. Цей вихід здійснюється на шляху присвоєння і приручення.

Привласнення позбавляє все навколишнє самоцінності і самостійності. У "Царевне-лягушке" — це висловлене *замахом* на межі жаби — шкурку (спалення), у "Корне жизни" — бажанням автора *схопити* ланку, в "Саге о Форсайтах" зазіханням Флер на Джона (двох інших дієвих осіб не пам'ятаю вже — батько Флер і його жінка). Описати процес приручення я не зможу. У Пришвіна він добре показаний (з ланкою і Фацелією). Є воно в "Маленькому

Принці" (Лис і Троянда). Приручення — це казка, на відміну від хапання руками. Приручення — проникнення в таємницю Іншого, з повагою до цієї таємниці, до самоцінності Іншого, до його індивідуальності. У прирученні Троянда виділяється з усіх троянд (у цьому казковість. Справді, чим Троянда Принца ліпша тисячі інших троянд, які він бачив в оранжерії? Казковий вибір — жаби в казці. ланки у Пришвіна) і становиться самоцінною (але не як одна з тисяч, а цінна своєю індивідуальністю, рівною самоцінності, особливості Я, що вибирає).

Тут вся справа в тому, щоб інший став для "я" "ти" (у привласненні він — "не-я").

У застосуванні до всякого привласнення можна повторити слова: "Каїне, Каїне, де брат твій Авель? Що зробив ти з братом своїм?"

Саме оце *зробив* і визначає привласнення на відміну від приручення. Зробити можна лише з чимось чужим, нерівноцінним, службовим, нижчим. У прирученні мають справу з рівною "я" природою й Іншим, можна вести з ними діалог, а не робити.

Вам вийшло ліпше, ніж Тані. Пишіть про людей, про книжки.

Ваш Льоня

Рідна, здрастуй!

Чекаю сьогодні твого приїзду. Одержав листа від тебе — 31-го.

У мене сталися зміни — мене перевели до нового відділу — 9-го. Тому в адресі треба буде писати "РБ-9".

Листи писати мені трудніше. Думав написати свої зауваження про конструкт.-будівельну гру. Не зможу. Розглянь їх, ці гри, з погляду опредметнення-відпред-

метнення і генези гри. Гра розвивається в бік виникнення пляну в думці і конструкції в думці — з опредметнених.

Одержав дуже милі листи від Лесика. Кохана, пиши мені можливо більше — тепер ваші листи стануть для мене ще більшою підпорою.

Лесику, опиши мені, що ти бачиш у мікроскопі.

Дімо, я тепер "Технику молодежи" не читаю, так що можеш присилати витинки і з неї. Читаю "Науку и жизнь", "Литературную газету". З Нового року передплатив на півроку "Новый мир".

22. X. 73.

Ваш Льоня

ЧАСТИНА II

Діагностика і лікування

Розділ перший

Встановлення діагнозу у медико-юридичному аспекті

Л. І. Плюша, математика за фахом, учасника Ініціативної групи для захисту прав людини в СРСР, заарештовано 15 січня 1972 року в Києві за обвинуваченням у антирадянській діяльності.

До 29 квітня 1972 року його тримали в Київському слідчому ізоляторі КГБ УРСР. Тривали допити. Л. Плюш обрав позицію мовчанки.

По закінченні допитів переведено в Москву, у слідчий ізолятор Лефортовської тюрми. У Києві в цей час тривав допит свідків.

У середині жовтня 1972 року повернено до Київського слідчого ізолятора.

У грудні 72 року слідство закінчується. Дружина вперше дізнається, що її чоловіка визнано душевно хворим.

З 25 до 29 січня 1973 року, за рік після арешту, — засідання Київського обласного суду. Суд офіційно

закритий, бо, згідно з заявою судді Дишеля, "даний судовий розгляд являється державною таємницею".

Заля порожня. У ній присутні лише три члени суду, прокурор і адвокат. Ні обвинуваченого, ні експертів не викликано. Дружина і родичі не допущені.

Суд визначив: "Спрямувати Л. Плюща на примусове лікування до лікарні спеціального типу".

Протягом півроку, до червня 1973 року, у вищих судових інстанціях УРСР розв'язується питання про тип психіатричної лікарні. (Касаційний суд, протест прокурора, пленум Верховного суду України).

5 липня 1973 року Верховний суд УРСР ухвалює остаточне рішення: "Спрямувати Леоніда Івановича Плюща на примусове лікування до спеціальної психіатричної лікарні з уваги на особливу соціальну небезпеку його антирадянської діяльності".

Ніякої діяльності не було. "Злочин" Л. Плюща полягав лише в тому, що він підписував листи-звернення Ініціативної групи до ООН, зберігав у себе дома рукописи власних праць на філософічно-етичні теми і матеріали самвидаву.

Підставою для спрямування на примусове лікування стали висновки двох московських судово-психіатричних експертиз.*

У дійсності Л. І. Плюща піддавали *трьом* (одній у Києві, двом у Москві) судово-психіатричним експертизам, з них *жодна* не відбувалася в *стаціонарі*.

Першу експертизу, у березні-квітні 1972 року, провели експерти судово-психіатричного відділу Київської обласної лікарні (доктор медичних наук Ліфшиць, зав. відділом

*Наперед прошу вибачення за неминучі в умовах "особливої таємності справи" неточності в передачі текстів експертиз.

Винарська, лікар Кравчук) амбулаторним шляхом у тюремних умовах слідчого ізолятора КГБ в Києві.

Згідно з цією експертизою, підслідний являє собою "психопатичну особистість"; "тримав себе дещо демонстративно, підвищений рівень претенсій, позерство",* осудний.

Прокурор для нагляду над КГБ Малий заявив, що в "справі Л. І. Плюща такої експертизи немає", те саме дещо пізніше підтвердив і адвокат Л. Плюща Кржепицький. Одначе мені добре відоме, що київська експертиза відбулася. Це може підтвердити Матільда Соломонівна Чечик, що понад двадцять років була експертом цієї лікарні і *особисто бачила* висновок експертної комісії у вересні 1973 року. М. Чечик виїхала з Радянського Союзу до Ізраїлю.

Другу експертизу провела комісія експертів Ін-ту ім. Сербського під головуванням директора Ін-ту чл.-кор. АМН Г. В. Морозова у слідчому ізоляторі Лефортовської тюрми у формі двогодинної розмови.

ВИСНОВОК КОМІСІЇ:

"Матеріали справи, рукописної продукції, результати обстеження свідчать що Плющ Л. І. хворий на психічну хворобу — шизофренію, повільного протікання. З юнацького віку хворіє на паранояльний розлад, який характеризується ідеями реформаторства, розладом емоційної сфери, некритичним ставленням до свого стану. Являє соціальну небезпеку: слід вважати неосудним, підлягає скеруванню до спеціальної психіатричної лікарні на примусове лікування".**

*Виписка з "Істории болезни Л. Плюща" в київському варіанті.

**Висновки другої, а також публіковані нижче третьої експертизи з "Історії хвороби Л. Плюща" у московському варіанті прочитані прокурором для нагляду Малим: записані з його слів.

КОМЕНТАР ДО ЕКСПЕРТИЗИ

Вилучені при обшуку "матеріали рукописної продукції" являють собою чорнові нариси майбутніх статей на теми моралі й етики, своєрідну пробу пера в ділянці соціальної філософії і психології особистості, начерки творів літературознавчого характеру. Чесно працювати над подібними темами в наших умовах неймовірно трудно. Людина, що думає, пише, вимушена тримати свої праці поза домом, коли вона зацікавлена в тому, щоб вони не потрапили в тайники КГБ. Звідси — для невтаємниченої в ці труднощі людини — подібні чернетки можуть здатися "дивними", бо являють собою уривки початих і не закінчених думок, у них звичайно буває багато пропусків, крапок. Записи часто містять лише натяк на якусь концепцію, а не її виклад і тому можуть бути розшифровані лише самим автором, що він і сподівається зробити десь пізніше. Природно, такі уривки на бажання можна витлумачити як "наївні міркування", "невпорядковане мислення", "хаос", "сумбур" і т. д.

Друга експертиза чомусь не задовoliла слідство, і воно зажадало нової. Ось як обґрунтована ця вимога у справі слідства:

"Підставою для висновків були дані справи і клінічних спостережень. Дані експериментально-психологічні, біохемічні, вищої нервової діяльності використані не були".*

Призначається *третья експертиза* під головуванням акад. АМН А. В. Снежнєвського.

*Цитата запозичена з касаційної скарги адвоката до Верховного суду СРСР (наведена без відома адвоката). Верховний суд СРСР відмовився взяти справу на розгляд, вважаючи ухвалу Верховного суду УРСР достатньо обґрунтованою.

ВИСНОВОК КОМІСІЇ:

”Хворий на хронічне психічне захворювання у формі шизофренії. Названа хвороба характеризується раннім початком з формуванням параноїального розладу — елементами фантазії, наївністю суджень, — що і визначає поведінку. За останнього часу характеризується появою ідей винахідництва в ділянці психології: наявне не критичне ставлення до створеного. Являє соціально небезпеку, потребує лікування в психіатричній лікарні.

”За час від першої (розуміється перша московська) експертизи стан поліпшився... Появився розлад емоційно-вольової сфери (апатія, байдужість, пасивність); стабільна ідея реформаторства трансформувалася на ідею винахідництва в ділянці психології... Скерувати на примусове лікування до психо-неврологічної лікарні”.

Видимо, третя експертиза задовoliла слідство, хоч і цього разу вона складалася виключно з розмов, одну з яких (останню) провів акад. А. Снежневський; ні психологічних тестів, ні будь-яких інших досліджень не було.

КОМЕНТАР

1. На час проведення останньої експертизи (листопад 72 року) підслідний уже багато місяців перебував у повній ізоляції від зовнішнього світу — він нічого не знав про родину, дітей, друзів — і дуже сумував (“апатія”, байдужість”).

2. Не брати участі ні в слідстві, ні в судовому розгляді, бо ніхто нікого не має права судити за переконання — така позиція Л. Плюша. Він лишився вірний їй і під час експертизи.

3. Уже перебуваючи у слідчому ізоляторі, Л. Плюш створив працю “Морфология игры” а також вигадав кілька

казок і виклав їх у листах до своїх дітей (листи не одержані). На жаль, цю працю і листи виявилось неможливим прикласти до листів і статей Л. Плюща, публікованих у цьому збірнику: вони включені в "Історію болезни" і знаходяться в Дніпропетровській психіатричній тюрмі.

15 липня 1973 року Л. Плюща спрямували до психіатричної лікарні в місті Дніпропетровському.

Розділ другий

Лікувальні заклади спеціального типу

Усі спеціальні психіатричні лікарні в СРСР офіційно, згідно з законом, перебувають у віданні Міністерства внутрішніх справ — МВД, йому ж підлягають усі тюрми і табори (виправно-трудова колонія) Радянського Союзу.

Багато спеціальних психіатричних лікарень розміщено в будинках колишніх чи на території нині діючих тюрем.

Приклади.

Спеціальна психіатрична лікарня в Ленінграді — колишня дореволюційна тюрма.

Спеціальна психіатрична лікарня в Орлі (міститься в одному приміщенні з діючою тюрмою) — колишня дореволюційна тюрма, відома в історії під назвою "Орловський централ".

Спеціальна психіатрична лікарня в Черняхівську (колишня Кенігсбергська, нині Калінінградська область) — стара німецька тюрма.

Спеціальна психіатрична лікарня в Сичовці (Смоленська область) — колишня тюрма чи касарня, побудована при Катерині II; під час німецької окупації за останньої війни — каторжна німецька тюрма.

Начальники психіатричних тюрем, головні лікарі, начальники режиму, господарської частини, контролери* — військовослужбовці МВД; обслуговуючий персонал (санітари і "госпобслуга") — карні злочинці, що відбувають свій строк.

Форма утримання, ставлення обслуговуючого персоналу, умови, в яких здійснюється лікування (переповнені камери, що майже не вентилюються, брак повітря, брудний арештантський одяг), — усе це свідчить про те, що ці лікарні — не лікувальні заклади, а місця ув'язнення для душевно хворих. Людей, що їх формально вважають хворими, прирівнюють до засуджених злочинців і утримують як злочинців. У той же самий час не менш важкі й небезпечні душевно хворі, але такі, що не вчинили злочину, караного законом, перебувають на лікуванні в лікарнях загального типу (таких, наприклад, як лікарня ім. Кашенка в Москві чи лікарня ч. 5 на станції Столбовой Московської області). Цей поділ абсурдний. Хворі — це хворі, їх треба лікувати, а не тримати в тюрмах.

Однак проф. Лунц, наприклад, наполягає на кінцевості таких тюрем, мотивуючи це тим, що саме перебування в лікарнях спеціального типу, завдяки їх суворій ізоляваності, ефективніше сприяє лікуванню шизофренії, коли хворий на неї уже вчинив злочин.**

Це нелюдське.

Тим більше нелюдське, коли в ці умови потрапляють люди, "злочин" яких полягає в тому, що вони насмілюються мати "окрему думку" (тобто власний погляд) і відстоюють її.

*Контролери — особи, що здійснюють контроль над т. зв. хворими під наглядом. До хворих під наглядом належать й інакодумаючі.

**Я особисто чула таке твердження проф. Лунца на судовому процесі над Н. Горбаневською, коли він відповідав на питання в якості експерта.

Це нелюдське і саме тому оточене найсуворішою "державною таємницею".

Розділ третій

"Мені страшно, тут так страшно"*

У місті Дніпропетровському, на території діючої тюрми, порівняно недавно була організована спеціальна психіатрична лікарня. Біла цегляна стіна, що оточує її, закінчується трьома рядами колючого дроту. За першою стіною видно другу, теж з дротом, за нею червоний цегляний будинок, у центрі якого височіє білий куб.

Це й є Дніпропетровська психіатрична тюрма.

Більше нічого не видно. Не видно й дерев, не видно тому, що їх просто немає, — камінний мішок — це дворик для прогулянок.

Сюди у кінці липня 73 року з наличкою злочинця — душевно хворого прибув Леонид Плюш.

Віднині його родина — шалені божевільні, його житло — камера.

І ніхто в цій камері не має спокою, і ніхто не може нарікати на ті умови, в яких змушений жити роками.

Ц е н а й с у в о р і ш е заборонене.

Та й хто повірить людям не сповна розуму: їм же властиві "елементи фантазії", "наївність суджень", "кошмари і маячіння".

Хворих у камері нараховується по 20-25 осіб, на вікнах ґрати, освітлення погане, холодно. Яка величина камер,

*Слова Л. Плюша.

скільки вікон — ствердити не вдалося. Навіть не відоме, чи є постільна білизна.

Не відомо, *що* їдять хворі і скільки разів на день. На цілком поголених людях — брудна білизна і заношений арештантський одяг. Такий самий одяг на карних злочинцях, що обслуговують лікарню. Прогулянка — одна година на день.

Але чи тільки це викликає сум, приховану тривогу і, нарешті просто страх у поміщених в установах подібного типу хворих і не хворих людей?

Чому їх покора має якусь, хоч і ледве вловну, але зовсім своєрідну, незвичну відтінь?

Звернімося до деяких свідчень.

РОЗПОВІДЬ ОЧЕВИДЦЯ*

Спеціальна психіатрична лікарня в місті Сичовці Смоленьської області (я/о 100/6).

Відокремлена лише дерев'яним парканом, Сичовська психіатрична лікарня-тюрма безпосередньо прилягає до табору для ув'язнених.

З 600 кримінальних, що перебувають у таборі, 200 працюють санітарами в цій психіатричній тюрмі. Крім того, багато мешканців табору — *колишні* пацієнти або *колишні* санітари цієї "лікарні". Звідси — неминуче прослизання інформації, не зважаючи на пильний догляд охорони (наприклад, перед виходом із психіатричної тюрми в табір санітарів роздягають наголо і обшукують). Отож, завдяки цьому прослизанню й пощастило встановити наступне.

*На жаль, я не диспоную покищо ніякими іншими матеріалами про Дніпропетровську спеціальну психіатричну лікарню, крім тих, що подаються в цій праці. Прізвище, ім'я і по-батькові оповідача мені відомі. Він згоден підтвердити свою розповідь.

Хворі повнотою віддані на поталу безграмотним, грубим санітарам, які посилено застосовують до них методи фізичного впливу. Усіх хворих в очі й за очі вони називають "дурнями". Один в'язень, колишній санітар, з заздрістю пригадує:

— Добре працювати в психушці: завжди є кому морду набити.

— А пощо бити?

— Та от так. Стоїш посеред коридору. Іде дурень, прокрадається уздовж стіни. Нудно ж. Як даси йому в рило, ніби веселіше зробиться.

Інший санітар (високий, міцний, здоровий хлопець) нарікає:

— Руки в мене сьогодні болять.

— З чого болять?

— Одного дурня лущював.

Третій оповідає:

— Мені лікар робить зауваження, чому в палаті брудно? Вийшов він, я як стукну першого-ліпшого дурня по шиї і кажу:

— Помий зараз же підлогу і прибери, щоб усе було чисте, як у дзеркалі.

Побиття dokonуються не лише для виховання, а й для своєрідної розваги.

У в'язнів-хворих немає тютюну. Його їм видають санітари. Платня за тютюн — 20 "шелбанов" (щиглів) або 25 "банок" (пряжкою від ремня).

Усе це — система, так що начальство і лікарі ніяк не можуть цього не знати.

У деяких палатах на 7-8 хворих припадає одна пара пантофель, так що хворі змушені лежати у ліжках. Хворі не можуть виконувати свої фізичні потреби, бо санітари не завжди на перше прохання виводять до вбиральні. Самі ж

хворі виходити туди поодиноці не мають права, тому вони вимушені терпіти іноді по кілька годин.

При психіатричній тюрмі є бібліотека. Одначе користуватися нею хворі не мають права. Таким чином більшість хворих перебуває в стані нудної бездіяльності або монотонної "ідіотської" праці (наприклад, плетіння сіток).

Лікарі зловживають ін'єкціями, які застосовуються не лише як засіб лікування, а й у якості репресій: за грубу відповідь пацієнта на нарікання санітара і т. д. Крім того, широко застосовується т. зв. "прив'язування", коли хворого прив'язують до ліжка іноді на цілу добу (частіше хворих, що виявляють агресію).

У лікарні є десять відділів (найстрашніші сьомий і десятий відділи). Склад хворих дуже різноманітний: в'язні, що захворіли під час перебування в таборах (після вилікування їх виписують знову в табір); спекулянти й агриванти — злочинці, на сумлінні яких звірячі вбивства, вони воліють психіатричну лікарню, ніж розстріл чи перебування в особливих таборах; є немало осіб, ув'язнених з релігійних мотивів. Багато хто приставлений у місто Сичовку з Москви, Ленінграду й України. Серед них є особи, яких тримають з "політичних" мотивів (наприклад, Юрій Белов і Михайло Кукубака).

СІМ РАЗІВ КАЗАНЬ*

Юрій Йофе

Це було так:

Прокинувся ранком,

Поглянув у вікно:

— Скрізь — радянська влада.

*Узято лише уривки з цього "Документального поето-нарису IV 5", що мають безпосередній стосунок до даної праці.

Казанська спецтюрма, психіатрична лікарня спеціального типу, установа УЕ — 148/СТ-6, розташована на самотньому похмурому пустирі, за білим брандмауером, не березі ріки Казанки.

Завідує цією установою доктор А. Р. Мордсєв: крізь білий халат просвічується військовий мундир.

Місце побачень — бруднобіла прохідна з загратованими віконцями. Її прикрашує годинник і портрет Чехова, автора "Палати ч. 6"; під портретом плякат з відомою цитатою "У людині повинне бути все прекрасне — і обличчя, і одіж, і душа, і думки"... Годинник конечний: він відбиває хвилини побачення.

Така фасада. Інтер'єру я не бачив. Знаю про нього лише з чуток.

Ось про що я дізнався.

Палата ч. 93, де тримали мою дочку,* невелика — 14 кв. м. Синьо-зелені стіни, двері — дещо світліші. У дверях — "кормушка" для годівлі. Проти дверей — вікно, через нього крізь ґрати видно сонце, воно сідає за білим брандмауером, за чорними деревами, десь за рікою Казанкою.

У темні години в кімнаті ч. 93 горить невгасима лампа без абажура.

Населення палати — 5-6 осіб, в основному вбивці. Назву декого з мешканок — співкамерниць моєї дочки, а також інших, знайомих їй з прогулянкового дворику.

Віра Іванова, 41 рік. Убила сокирою свою матір. Себе вважає англійською королевою Віла. Весь час відхрещується від чортів, бо чорти гвалтують її, англійську королеву в зад. Допікають їй і рептилії. Безнастанно благає Ольгу зняти з неї зі спини гадюку.

*Ольга Йофе, оскаржена за 70 ст. КК РСФРР, 20 червня 1970 року, за постановою Московського міського суду, була спрямована на примусове лікування у психіатричну лікарню спеціального типу в м. Казань. Олі тоді було двадцять років.

Аніда Гехт, 35 років, німкеня, видимо — з переселенок. Скалічила свого батька. Божеволіє на тому, що лікують лише росіян, німців не лікують. Агресивна, як шука (Гехт — по-німецькому шука).

Тетяна Гусева, вік не відомий (числиться ще за 58 статтею, згідно з сталінською нумерацією) — за злочин проти державного прапора. За тюремними переказами прибула сюди веселою дівчиною з пишною косою. Тепер, по 12 роках лікування, — голена, стовідсоткова ідіотка.

Ольга Ножак, вік не відомий, стаття 58. Сидить 16 років. Бадьора гітаристка, згорблена від сталого спілкування з гітарою. Складає пісні, найпопулярніша — "Вставай казанский заключенный", співає її на мотив "Інтернаціоналу". Крім пісень, вигукує лозунги.

Люба, прозвана "Телевізором", 38 років, на вигляд — 50, у діаметрі — 1,5 метра. Убила свого коханця на сьомий день шасливого співжиття: примарилося, що він потягнув 20 карб. Торгує харчами з своїх передач (головка часнику — 10 коп). На волі жила з своїм батьком.

Марія Шекач, без віку, імбецилка від народження. Випорожнюється під себе. У вільний від випорожнення час копирсається в убиральнях, пильно вибирає їх зміст, пильно ховає його в кишенях халата. Усіх мужчин називає дідами, жінок — Машами.

Хівря Петракова, напівпаралізована, щільно виголена майстриня матюкальних частівок. Гарним голосом виконує:

М.... вошка из окошка
высунула голову:
По...те, ради Бога,
помираю с голоду.

Спів супроводиться плювками, буває — і блюво-

тиною. Санітари з захопленням викликають Хіврю на біс. Ще Хівря завзято натирається папірцями з цукерок.

Інші мешканки установи УЕ-148/СТ-6 — у тому ж роді. Онаністки, лесбіянки, німфоманки.

Одна з них, для мене — безіменна, сідає гола на сніг, з насолодою стромляє собі льоляну бурульку в те місце, яке надхненний поет охрестив "рожевим потайним гротом", а в побутовій мові називається куди простіше і дзвінкіше.

Інша мала пристрасть цілувати мою дочку, коли та сидить на нічнику.

І так далі.

Щоденно — гострі сутички. За місце під душем, за повстяники і ватники.

І це не заважає їсти й пити, курити, блудити, чепуритися, роздягатися і радіти.

А Олі — двадцять років!

Пара слів про медперсонал.

Ольга Іванівна Волкова. Лікар. Переконана, що "бачить усіх наскрізь". При виході з лікарні ласкаво наставляє: "Ти ще сюди повернешся".

Санітарка Роза — спасенна провокаторка на прізвище "Дорогая моя".

Обслуга — з в'язнів (осудних). Ця обслуга охоче тортурує інших в'язнів (неосудних). Особливо уславився такий собі Славик — він бив прив'язаних до ліжка жінок. За пильність цей Доброхот одержував від начальства всілякі пільги і — для підкріплення — глюкозу.

.....

"Організаційні форми радянської судової психіатрії дають реальні гарантії охорони прав психічно хворих". — Д-р Лунц, доктор медичних наук, професор. "Советская судебная психиатрия", вид. "Знание", 1970, стор. 32.

.....

22-23 серпня Л. Плюш, *півтора* року після арешту, дістав перше побачення з дружиною. Побачення відбувалося, за правилами даної тюремної лікарні, на віддалі двох метрів одне від одного у присутності двох тюремних службовців.

Невдовзі від нього прийшли перші листи.

Леонид Іванович просить дружину домагатися перевodu його в першу-ліпшу іншу лікарню того ж типу (Орловську, Ленінградську, Казанську — байдуже). "Те, що діється тут, ні з чим не можна порівняти". Казанці мріють повернутися назад у Казань.*

У день побачення, 22 серпня, "хворому" *почали давати* г а л о п і р и д о л . Чому саме галопіридол, ніхто не пояснює.

— Яке дозування? — Індивідуальне.

— Ваш чоловік важко хворий, — додає лікар Е. П. Каменецька.**

— Ми будемо його довго лікувати різними препаратами: спочатку галопіридолом, потім призначимо щонебудь ще.

Л. Плюш просить не присилати йому белетристики. Художня література не викликає таких емоцій, які могли б змусити не помічати навколишнього оточення, а тому читати її не можливо. Л. Плюш хоче спробувати продовжити свої наукові дослідження: наука завжди поглинала його. Слідчий ізолятор тепер здається йому расм: там він міг читати, там він створив "Морфологію гри".

Леонид Плюш не змінив своїх переконань і своєї

*У Дніпропетровській спеціальній психіатричній лікарні є пацієнти, переведені сюди з казанської спецлікарні.

**Елла Петрівна Каменецька (завідувачка 12 відділу Дніпропетровської спеціальної психіатричної лікарні, вона ж перший лікар, що лікувала Плюша) відмовилася назвати не тільки своє прізвище, а навіть й ім'я: "У нас не належить". Ім'я і прізвище ми узнали пізніше і не від неї.

позиції. Він не визнає себе хворим і саме тому відмовився від пенсії, яку запропонували йому оформити, як інвалідові, хворому на психічну хворобу.

Розділ четвертий

Палата ч. 9

19 жовтня 1973, у п'ятницю, дружина Л. Плюща Тетяна Іллівна Житнікова приїхала до Дніпропетровського на чергове побачення з чоловіком, узявши з собою чотирнадцятилітнього сина Діму.

Дати побачення їй відмовили:

"Л. Плющ переведений в іншу палату. А там хворий на сусідньому з ним ліжку захворів на якусь гостру інфекційну хворобу, тому Ваш чоловік зараз у карантині. Спробуйте прийти в понеділок, можливо, на той час картина з'ясується і Ви дістанете побачення".

Три дні, які Т. Житніковій з сином довелося провести у Дніпропетровському, були для неї тривожні. Її мучила невідомість. Чому Л. Плюща перевели в інший відділ? Ліпше чи гірше йому там? Чи побачить вона його цього разу, чи доведеться повертатися до Києва, не побачившись?

Кожна подорож до Дніпропетровського вимагає грошей, а їх майже немає. На утриманні Т. Житнікової двоє дітей і сам Леонид Іванович, якому вона намагається передати найкорисніші продукти, аби лише прийняли.

Цього разу Тетяна Іллівна привела з собою сина, про якого майже в кожному листі допитується батько,* — від цього удвоє дорожча сама подорож.

*Див. першу частину. листи Плюща.

Однак не це головне. Головне — сам Леонид Іванович, бож він завжди так чекає побачення з нею! Ними, цими побаченнями, він зараз тільки й живе. Наука допомагає йому віддалитися від навколишнього оточення, заглибитися в себе, не бачити... і скоротити час до чергового побачення.

Тривога все зростала. Вона зростала ще й тому, що Тетяна Іллівна в перший же день свого приїзду до Дніпропетровського зауважила, що за нею й сином безнастанно стежать агенти КГБ. Чому? Можливо, щось сталося з чоловіком? Крім того, стеження дуже утруднювало її життя: як не завдати шкоди людям, що дали притулок їй з сином на ці 3-4 дні.

Надійшов понеділок. Побачення дозволили, дозволили бути присутнім навіть синові.*

Коли до кімнати для побачень увели Леоніда Івановича, його не можна було впізнати. В очах біль і сум, говорить з трудом, з перервами, часто відкидається на спинку стільця, шукаючи підпори. Видно, як він стримується, часами заплющує очі, намагаючися вести розмову, відповідати на питання. Але ось внутрішні сили вичерпалися, скінчилися. Леонид Іванович почав задихатися, розстібати неслухняними пальцями свій одяг, його почало ломити, обличчя спотворилося в корчах, почало зводити руки й ноги. Він то корчачися витягався, напружуючися всім тілом, то безсило падав на стіл. Було помітне, що часами він втрачає слух. Але він кріпився — перед ним дружина і *син*, зовсім спантелечений побаченим, — намагався говорити, гарячково ковтаючи слину. Корчі стискали горло, голосові зв'язки. Леонид Іванович не витримав і сам попросив закінчити побачення (на десять хвилин раніше). Його відвели.

*Досі казали: "Не дозволено".

Згідно з чутками, палата ч. 9 "найважча", у сприйманні Леоніда Івановича — нестерпна.

Пощастило лише дізнатися, що в палаті 26 осіб, серед них багато агресивних ("буйних") божевільних. Усі хворі перебувають у палаті-камері *безвихідно*. Виводять їх тільки один раз на день на одногодинну прогулянку і три рази на день "до виходку".

Новий лікар, що лікує Л. Плюща, Лідія Олексіївна,* справляє враження жорстокої, черстою людини. У розмові з дружиною Л. Плюща вона сказала, що не встигла ще належно ознайомитися з "хворим", тому може повідомити про нього дуже небагато.

— Покищо я ще не встановила в нього "філософічної інтоксикації"... Одначе у "хворого" помітний нахил до "математизації психології і медицини" (sic!). Я лікар і розумію, що математика не має жодного стосунку до медицини.

На питання про те, які ліки вживає Леонід Іванович (йому дають якісь таблетки три рази на день), лікарка відмовилася відповідати дружині:

— Пощо вам це знати? Що треба — те й даємо.

Під час побачення Л. Плющ попередив дружину, що тепер він уже нічого не може, навіть писати їй листи. Спробував — зміг написати лише півсторінки — і не відіслав. У відповідь на наполегливі прохання дружини він обіцяв відсилати листи, навіть як вони складатимуться лише з одного рядка.

Скоро стало відоме, що після побачення Л. Плющеві було дуже погано: він корчився в безнастанних судорогах, зривався, знову лягав, міняючи положення рук, ніг, усього тіла, — ніщо не помагало. Не спав усю ніч.

Проминуло два тижні. За цей час дружина одержала від

*Прізвище назвати відмовилася.

чоловіка лише одного короткого листа. Того самого, якого він обіцяв їй вислати.

І ось наступне побачення. Знову хвилювання, тривожне чекання, побоювання, що цього разу вони не побачать одне одного, скажімо, з-за фізичного стану Леонида Івановича.

Побачилися.* Більше того, фізичний стан Леонида Івановича поліпшився: не було спазмів, корчів, зміг витримати побачення до кінця. Пояснення просте: зменшили дозу ліків до 30 мг. (попередня доза не відома). Препарат дають у краплях. Коректор? Ні, видимо, не дають. Принаймні, крім цих крапель, нічого не дають: ні крапель, ні таблеток типу циклодола, ні порошків.

На цьому місці розмова була перервана зауваженням дівчини в білому халаті, яка завжди присутня на побаченнях:

— Він може наплутати, не так переказати, і ви зрозумієте неправильно.

Стан Леонида Івановича весь час сонний, читати майже не може, з трудом написав напередодні листа (попередньої неділі пропустив черговий строк, відпущений на листи — не зміг нічого написати). Тепер і наукові книжки просить покищо не передавати: не лише не може читати, навіть думати не може.

Загальний стан — апатія. Більше слухає, говорить мало. Почувається, що говорити йому трудно, спочатку навіть заїкувався. Майже ні про що не питає. Живе зацікавлення, властиве йому, до всіх і до всього втрачається. Усе безнадійне, безглузде. Ніхто і ніщо не в силі допомогти.**

Єдині прохання, звернені до дружини:

1. Бережи себе, щоб з тобою нічого не сталося.

*6 листопада 1973.

**У ті дні в СРСР відбувається Міжнародний семінар у питаннях шизофренії.

2. Розумію, що даремно, а все таки попроси, щоб перевели назад у відділ ч. 12 (див. попередній розділ: "Тут страшно, тут так страшно!"). Там, наприклад, можна було бодай і самому прати з себе білизну, тут і це неможливе. Можливо, тому просить не передавати мила і чомусь тютюну. Чому? Не пояснює.

Нарікає, що болять зуби (чи ясна?), тому просить нічого твердого не передавати: ні вудженої ковбаси, ні коржиків, ні моркви, ні редьки.

Вибачається перед усіма, що не відповідає на листи, але йому просить писати. І додав: "Листи видають мені тільки для прочитання, а потім забирають. Фотографії родини, дружини, дітей теж тільки показали".

У кімнату для побачень уходить лікар, що лікує Л. І. Плюща, і поздоровляє всіх присутніх з наступним святом *Великого Жовтня*.

Замість загальноприйнятого поздоровлення у відповідь, лунає питання:

— Мене цікавить діагноза мого чоловіка Л. І. Плюща. Чому йому дали галопіридол? Чи дають коректор і який?

— Який коректор? А вам пощо це знати?

— Але я знаю, що дають галопіридол. Саме цим пояснюється той напад у мого чоловіка, свідком якого я була на минулому побаченні.

— А що, хіба Леонид Іванович нарікає? Адже у нас з ним чудові відносини. Чи не так, Леониде Івановичу?

Леонид Іванович мовчить. Лише в погляді зблиснула і тут таки силою волі була погашена іскра неприязні, так не властива його натурі.

— Що ж стосується вашого питання, — звертається лікар до дружини, — то я нічого говорити не буду: ні діагнози, ні чим ми лікуємо.

Леонида Івановича відвели. Побачення закінчилося.

Однак не закінчилися митарства його дружини: вона вимушена була звернутися за роз'ясненнями до начальства.

Прийняв її заступник начальника медчастини Дніпропетровської спеціальної психіатричної лікарні — Валентина Яківна Каткова.*

В. Я. Каткова вислухала дружину Л. Плюща, що звернулася до неї з двома проханнями:

1. Перевести Л. Плюща назад до відділу ч. 12.

2. Дозволити Л. Плющеві мати при собі бодай деякі з листів, що йому присилають, і фотографії членів його родини.

У відповідь на перше прохання В. Каткова добродушним тоном почала просторікувати про те, яка прекрасна у них лікарня, як багато охочих до неї потрапити.

— Вони ж не знають, — між іншим зауважила вона, — *за що* тут люди, але вони знають, що в нас *лікують*. Ми — московської школи.

— Снежинського?

(З гордістю) — Так, Снежинського. Ви не думайте, у нас не е к с п е р и м е н т у ю т ь , а лікують за суворою методикою. Нами всі задоволені, приїздять до нас і професори.

Поговоривши таким чином, вона перейшла до відповіді по суті:

— Про перевод до попереднього відділу — це не можливе, там у нас соматочний відділ, тобто там перебувають люди, у яких, поряд з нервовими хворобами, і туберкульоза, і язва чи печінка. Ми часто переміщаємо хворих. Та там і місця тепер немає, нема куди й ліжко поставити.

— А щодо листів і фотографій?

*Прізвище пошастило встановити за списком, що висить у прохідній: у ньому перераховане усе місцеве начальство.

— Листи, знаєте, їх же багато назбирається, а можуть і таргани розплодитися. У нас їх, звичайно, немає, але все може статися. А фото — ну, добре, це прохання скромне (sic!) — і листи, деякі, — я це постараюся розв'язати, думаю, можна буде лишити.

ЧАСТИНА III.

Друзі про Леонида Плюща

”Математик, що цікавився біологією і психологією, людина великої духовної культури і душевної шляхетности, — визнаний душевно хворим і посаджений у психіатричну лікарню спеціального типу.

”Люди, подібні Плюшеві, не до вподоби слідству, небезпечні: вони навіюють на органи дізнання страх своєю дивовижною стійкістю, моральною бездоганністю, і тому їх воліють визнавати душевно хворими.

”У роки, що передували арештові, Леонид Плющ створив багато праць, глибоких і різноманітних за проблематикою. Він писав про духову сутність людини в сучасному світі, про моральний та історичний прогрес. Він шукає найголовнішого — сенсу життя. От чому в своїх працях він розглядає такі цікаві, складні і різні теми, як християнство і богоборство в поезії Шевченка; Толстой і толстовство в добу наукової революції; Достоевський і Маркс; третьорядні твори деяких радянських письменників як тривожні симптоми соціальної патології.

”Праці тепер забрані, заарештовані, можливо, знишені. Чудовий людський мозок, що їх створив, усвідомлює, відчуває, бачить, як нищиться в ньому сама здібність думати й творити”.

*Т. Великанова
С. Ковальов
Г. Под'япольський
Т. Ходорович*

"Один спільний біль об'єднує нас, людей різних поглядів, що пишуть ці рядки. Трудно з будь-чим порівняти враження, яке справило на нас, що близько знали Леонида Івановича Плюща, офіційне повідомлення про те, що експертиза, проведена Інститутом ім. Сербського в Москві, визнала його неосудним і він перебуває тепер у спецпсихлікарні.

"Безглуздість того, що сталося, настільки очевидна, а образ Леонида Івановича настільки для нас усіх з тим душевним здоров'ям, яке було підпорою для багатьох, хто цього потребував, що ми навіть не усвідомили ще розміру трагедії.*

"Марксист за переконаннями, учений за складом ума і покликанням, він у свої 33 роки перебував у розквіті творчих сил. Коло його зацікавлень — кібернетика, математика, теорія гри, соціальна психологія, культурологія.

"Головне, що характеризувало його як особистість, — безнастанне моральне шукання.

"Зближення з Плющем завжди відбувалося якось непомітно і плавно. З ним легко порозумівалися люди найрізноманітніших характерів.

"Протягом багатьох років ми мали можливість бачити життя Плюща в родині. У нього дружина і двоє дітей. У цьому домі панувала атмосфера морального затишку і простого людського щастя. Тільки тепер, бачивши, що це зруйноване, розумієш, як весь дух і лад цієї родини для багатьох з нас був конечний як душевна підтримка.

"У світі немає нових трагедій. Все вже було на Землі. І все таки думка про те, що в нашій країні десь поруч, у

*У цьому реченні, очевидно, бракує одного слова, завдяки чому воно виглядає не повним. А що думка його й так ясна, друкуємо його в дослівному перекладі без змін. — Ред.

Дніпропетровському, Казані — вільні або не вільні кати, користуючися досягненнями науки, пляномірно вбивають душу живої й прекрасної людини, — заморожує в жилах кров.

”Тільки виїзд за кордон може врятувати Л. І. Плюща. Ми добре розуміємо, що інакше його чекає загибель. Ні він сам, ні його близькі не можуть контролювати, які препарати вводять в його організм”.

Друзі

”Кожне насильство, знушання над людською гідністю, лжа і непристойність ранили його душу. Він і став жертвою насильства, лжі і непристойности...”

”Ми зустрілися з Плющем у травні 1972 року. Я вже перейшов, а він прибув для проходження судово-психіатричної експертизи. Наша радість — зустрілися два марксиста — була недовготривала: за кілька годин нас роз’єднали.*

”Марксизм Леонида був глибоко вистражданий і не був лише одежиною, за якою бажать, щоб тебе добре зустрічали і приймали. Не був він і фанатизмом, інертністю мислення. Думки Леонида були точні, аргументовані і присутні. Він обговорював, сперечався, слухав, іронічно зауважував, погоджувався, відмовлявся від якогось твердження. Він радував своєю незворушністю, волею, переконаністю.

”Це була людина з здоровою психікою. Тому мене жахливо вразила вістка про те, що Л. Плюща визнано неосудним. Це помилка, яку треба виправити. Ще

*Нагадую: Л. Плющ пообідав у їдальні Інституту ім. Сербського, і його знову відправили у Лефортовську тюрму. Експертиза в Інституті не проводилася.

жахливіше те, що його лікують — силоміць, без його згоди, без згоди його дружини. Це злочин, який треба припинити”.

Вацлав Севрук

“Я зустрічалася з Леонидом Плющем кілька разів у 1970-71 роках, у невеликому товаристві. Він майже відразу притягав до себе якимось особливим внутрішнім чаром. Скромний, ніяк не афішуючи, не виставляючи себе, уважно слухаючи інших, він говорив небагато, неголосно, невимушено, природно; кидав дивовижно доречні, розумні репліки, зауваження, питання.

“... Хтось із знайомих сказав мені, що Леонид Плющ — марксист. Мене це дуже здивувало — така мисляча, чутка і, безсумнівно, чесна людина — марксист (?!). Яюсь, прощаючися з ним у коридорі, я висловив своє здивування з цього приводу і попросив ‘переконати’ мене. Він посміхнувся і відповів, що не любить, не хоче нікому накидати своїх переконань. Ми трохи поговорили про культурологічні статті Г. Померанца, я обіцяв дістати і передати йому деякі з них.

“У розмові-спілкуванні з Леонидом Плющем почуваш себе легко, не зв’язано. На відміну від деяких інших розумних, ерудованих і таких, що знають собі ціну, людей, в його спілкуванні зовсім не почувашся зневаги, зверхности, елітарної замкнутости і зовсім відсутня будь-яка поза.

“Після першого знайомства з Леонидом Плющем я розпитував про нього багатьох своїх знайомих, що знали його раніше і більше, ніж я.

“‘Льоня’ — це ім’я в устах тих, хто знайомий з Леонидом Плющем, звучить яюсь зовсім особливо: про нього говорять з дивовижною теплотою, повагою, захопленням..!

"Один мій добрий знайомий (що має високу філологічну освіту, серйозно цікавиться літературою, філософією), що якийсь час (кінець шістдесятих років) часто бував у домі Леонида Плюща, не раз згадував про свої суперечки з ним, що затягалися часто за північ. Леонид Плющ — дуже цікавий і невтомний дискусіант, з великою пошаною й увагою слухає опонента ("противника"), спокійно, з добрим знанням матеріялу аргументує свої думки; суперечку вважає одним з засобів шукання істини.

"З Леонидом Плющем не буває нудно; усе, що він робить — він робить з іскрою, з задоволенням. 'Льоня накульгує (після туберкульози кісток, якою він перехворів у дитинстві), але ходить швидко. Ми лазили з ним по крутих берегах Дніпра, і я не могла встигати за ним', — оповідає Л. (сама аматорка мандрувати, лазити по мальовничих кручах), що гостювала у Плющів...

"Мені здається, що люди, коли вони говорять про Леонида Плюща, робляться вродливішими й добрішими...

"Я сподівалася, що вдасться ще зустрітись, поговорити з Леонидом Плющем... З великим запізненням я дістала статті Г. Померанца, що цікавили його, хотіла передати... — Леонид Плющ був заарештований.

"Під час суду над Леонидом Плющем я познайомилася з його дружиною Тетяною Іллівною Житніковою — Танею. Леонид Плющ і його дружина рідкий (найрідший) випадок, коли люди дійсно знайшли одне одного. Жінка дивовижного внутрішнього тепла, доброти, терплячости, чутливого ставлення до людей... з незвичайною внутрішньою витримкою. Як і Леонид Плющ, вона володіє чудовим психічним і духовим здоров'ям, красою... Радянський режим запропонував їй нелюдське жорстоке, дике випробування...

"Звичайно, Леонид Плющ — психічно здоровий. Але це

не просто психічно здорова людина, це людина з чудовою внутрішньою гармонією, красива людина!

"Однак, ні арешт Леоніда Плюща, ні визнання його психічно хворим, ні спрямування на примусове лікування до психіатричної лікарні спеціального типу (псих-тюрми), ні те, що роблять з ним у цій 'лікарні' — я не розглядаю як 'помилки' радянської адміністрації.

"Добре сказано з цього приводу у статті Дмитра Нелідова: 'Але тюремного чавлення, виявилось, не вистачає, і от чиясь гімлерівська фантазія винайшла ув'язнення в психіатричних лікарнях'.

'Це не просто 'зміна міри запобігання', це вже революційний стрибок: кількість покари переходить у якість...' Здоров'я ж означає прийняття обумовлених правил, законів двоємислія, 'культури соціальної адаптації'... Норма двоємислія висунула свою норму людини, і нею почала вимірюватися людська повноцінність. Весь сенс політичного протесту *Демократичного руху* полягав у тому, що він показав іншу норму людського здоров'я, яка виявилася нестерпною для суспільства, зараженого духовою епідемією' ('Идеократическое сознание и личность', Самвидав, вересень 1973)".

М. Н. Ланда

ЧАСТИНА IV

Заходи дружини Л. Плюща та його друзів.
Протоколи й документи.

"ВОНИ ЗАГРОЖУВАЛИ СТРАШНИМИ ТОРТУРАМИ КОЖНОМУ, ХТО НАСМІЛИТЬСЯ ВІДКРИТИ ЛЮДЯМ ПРАВДУ"*

Органи правопорядку переконували і продовжують переконувати дружину Л. Плюща в тому, з чим вона не може погодитися, поки відчуває себе людиною. Переконують у тому, що її чоловік хворіє на "важке душевне захворювання", що він являє "особливу соціальну небезпеку".

Своє ставлення до цього обвинувачення вона не раз висловлювала у безлічі листів, заяв, звертань, прохань до всіх можливих інстанцій КГБ, Суду, Прокуратури, від місцевих до загальносоюзних. Хоч і як важко їй було, вона змусила себе написати листа до академіка А. В. Снежневського:

"Леонид Іванович Плющ володіє високою гідністю нікому, ніколи не передоручати свій розум. У всіх своїх думках, словах і вчинках він керується виключно моральними мотивами і власним сумлінням, а не номенклятурними міркуваннями...

"Пощо ж, в ім'я чого Вам знадобилося зломити,

*"Из потаенных произведений народников 1863-1875 гг.". Вид. "Наука". Ленінград. 1970.

зім'яти, духово знищити мого чоловіка?! Якими високими ідеалами Ви керувалися при цьому? Либонь же, не 73 карбованцями судових витрат, які вимагають від Плюща і в які входить вартість Вашої експертизи? Де Ви придбали таке потульне сумління, де знайшли моральне право приректи здорову людину на повну ізоляцію серед душевно хворих і на беззахисність перед кожною сваволею, що не підлягає ніякому контролю ззовні?

Таж це гірше тюрми, гірше каторги, гірше вбивства. Як насмілилися Ви це зробити, Ви, що дали клятву Гіппократа?! Вас не мучать сумніви? Ви не боялися захлинутися горем і слізьми дітей Плюща?!”*

Відповідь на цього листа не прийшла. Одержано лише поштове повідомлення про його доручення.

Приголомшена, дружина Леоніда Івановича знову звертається до лікарського сумління, тепер уже до сумління президента Академії медичних наук Тімакова:

”Вибачте, що турбую Вас. Допоможіть мені! Не може бути, щоб усе це сталося, бож ми серед людей живемо. Допоможіть!!”*

Однак, президент АМН не лише нічим не допоміг, але так само, як і акад. А. В. Сніжневський, на цього листа не відповів.

Але, можливо, органи правопорядку трималися поіншому?

У своїй заяві до Верховного суду УРСР*** Т. І. Житнікова, зокрема, пише:

”Подібне ведення слідства, судового розгляду нагадує скоріше розправу, ніж акт правосуддя.

*Див. повний текст листа до акад. А. В. Сніжневського — стор. 129-133.

**Див. повний текст листа — стор. 133-134.

***Див. повний текст листа — стор. 138-142.

"Звертаюся до Верховного суду Української РСР з проханням, щоб допущені порушення законності у справі мого чоловіка Плюща Леоніда Івановича були виправлені при касаційному перегляді".

Заяву на ім'я голови Верховного суду УРСР* пишуть і друзі Л. І. Плюща:

"Ми не знаємо, на основі чого робить свої висновки психіатрична експертиза, але як люди, що близько знали Л. Плюща і його родину протягом багатьох років, ми з усією відповідальністю твердимо, що Л. І. Плющ цілком нормальна людина, і вимагаємо проведення нової відкритої експертизи з включенням до складу експертної комісії двох лікарів-психіатрів, запропонованих родиною.

"Ми розуміємо, що при кожному судовому розгляді можлива судова помилка. Однак ніяка кара, навіть несправедлива, не потрясла б так усіх, хто знав Л. І. Плюща, як рішення суду про приміщення його на невизначений термін до спецпсихлікарні для примусового лікування.

"У цьому випадку мова йде не про звичайну судову помилку, а про помилку незмірно більше страшну.

"Мова йде про насильницьке приміщення здорової людини в установу для душевно хворих, про введення в її організм сильно діючих препаратів, призначених для лікування важко хворих людей, і про можливий ментицид, тобто убивство людської особистості.

"Трудно уявити собі людину, чиє сумління могло б спокійно витримати тягар подібної помилки".

З проханням про перегляд справи брата звертається до Прокуратури УРСР А. І. Плюш — сестра Л. І. Плюща:

"Ні мати, ні я ніяких дивацтв у поведінці брата не помічали. У нього завжди було багато друзів, котрі любили

*Див. повний текст листа — стор. 143-151.

брата за товариський характер, його терпимість до людей і їх помилок.

“У школі він був одним з перших щодо успішності, охоче допомагав товаришам з математики, брав участь у математичних олімпіадах, у влаштуванні шкільних вечорів. Це я пишу зі слів матері й шкільних товаришів брата. Школу він закінчив із срібною медалею.

“Дні, проведені з братом, вважаю ліпшими днями свого життя. Він умів не лише цікаво розповідати про науку, літературу, а й уважно вислухувати співрозмовника, коли треба — допомогти. За це й люблять його і близькі й друзі”.

Усе без наслідків. А з р е ш т о ю...

Але спочатку про одне звернення дружини Л. Плюша:*

“Миколо Вікторовичу!

Леониде Іллічу!

Олексію Миколайовичу!

“Я прикладала всіх зусиль до того, щоб справа Плюша Л. І. не випала з-під контролю ЗАКОНУ: писемно й усно зверталася з заявами, проханнями, протестами до всіх можливих інстанцій, аж до Прокуратури СРСР і Верховної Ради СРСР. Але це ні до чого не довело. Я була позбавлена можливості попередити обвинувальний ухил слідства. Мені не дали можливості мати своїм представником на медичних експертизах когонебудь з відомих мені лікарів-психіатрів. Мене не повідомили про висновки експертиз і тим самим не дали можливості запросити адвоката у період слідства, на що Плюш має право. Я була позбавлена можливості бути присутньою на судовому процесі над моїм чоловіком. Мені до цього часу не дали постанови суду чи бодай виписки з неї. Мене двічі залякували репресіями у відділі міліції (на моє обурення мені цинічно заявили:

*Див. текст звернення — стор. 134-138.

“Можете оскаржувати, однак Ваша скарга до нас прийде”). Я жодного разу не одержала побачення з чоловіком (зо дня його арешту проминуло вже понад 16 місяців). Мені заборонили навіть листуватися з чоловіком...

“Алеж життя нашого суспільства тепер побудоване на принципах, гуманніших і демократичніших, ніж до ХХ з'їзду КПРС. І я не вірю в те, що все, що сталося з нашою родиною, — державна конечність. Навпаки, я думаю, що ця несправедливість походить від окремих осіб, що мають хибне уявлення про честь мундира.

“Допоможіть нам, інакше станеться верх бездушності, межа нелюдяности — ув'язнення здорової людини в лікарні спеціального типу. Загроза цього пекельного жаху зависла над чоловіком, наді мною і нашими дітьми в середині другої половини 20 віку, у нашій країні.

“Безнадія опановує не тоді, коли немає ніякої допомоги, а тоді, коли вже й не хочеться ніякої допомоги. Але не може бути, щоб у світі не лишилося нічого святого”.

Що саме “без наслідків”, думаю, ясно: Леонид Плюш перебуває в Дніпропетровській психіатричній тюрмі.

А що ж “зрештою”?

Найкрасномовнішу і найвичерпнішу відповідь на це питання, по-моєму, містять наступні виписки з наступного документу, а також усе те, що за появою цього документу послідувало.

Отож, виписки з документу:

ПРОТОКОЛ ОБШУКУ*

м. Київ

28 серпня 73 року

Слідчий прокуратури Дарницького району м. Києва
Сидоренко

*Повний текст протоколу — див стор. 155-156.

провів обшук у квартирі ч. 36 будинку 33 по вулиці Ентузіястів у квартирі Житнікової Т. І. з метою розшуку і вилучення творів *наклепницького характеру*.

При обшуку виявлено й вилучено:

Копія листа, надрукованого на машинці до писання, що починається словами "Андрію Володимировичу" і закінчується словами "...коли ж трапиться, що мій лист не потрапить до Вас, я постараюся довести його текст до Вашого відома кожним іншим способом" (на 3 листах).

Копія листа, віддрукованого на машинці до писання, що починається словами: "Шановний товаришу Тімаков!", кінчається словами "...з пошаною 26. II. 73" (на одному листі).

Заява гр-ки Житнікової Т. І. до Верховного суду УРСР (копія), віддрукована на машинці до писання на 4 листах від 14 лютого 1973.

Лист, віддрукований на машинці до писання на 4 листах, що починається словами: "Миколо Вікторовичу! Леониде Іллічу, Олексію Миколайовичу!", закінчується словами: "Не одержавши жодної відповіді і навіть поштового повідомлення про вручення мого листа адресатам, посылаю цей текст удруге", дата 7 липня 1973.

У Житнікової лишилося 5 копій листа з аналогічним змістом.

Заява на ім'я голови Верховного суду УРСР від С. Є. Боршевського, А. А. Верхмана, В. Є. Ювченка, А. Д. Фельдмана, віддрукована на машинці (копія) на 7 листах, датована березнем 1973.

Повідомлення про вручення поштового пересилання президентові Академії медичних наук Тімакову на 1 листі.

Повідомлення про доручення поштового пересилання гр. Снежнівському А. В.

Назване вище вилучене в течці в шухляді писемного столу, що знаходиться в першій кімнаті квартири Житнікової і в шухляді цього ж столу, що знаходиться в цій же кімнаті.

Отже, комусь треба було залякати дружину Л. Плюща і змусити її відмовитися від думки, що чоловік її здоровий, бож спроби оборонити його обертаються проти неї обвинуваченням "у наклепі".

Ну, як тут не звернутися до казки:

"А щоб простий люд скаргами на своє гірке життя царя не турбував та з своїми справами і потребами до нього не ліз, є в царя сторожа всяка, незчисленна, і утримують її теж на наші грошики".

18 жовтня 1973 року Т. І. Житнікова з місця праці була приставлена слідчим міської прокуратури Кіндратенком у Дарницький районний відділ прокуратури м. Києва для "розмови".

"Розмова" — а слідчий Кіндратенко пояснив дружині Л. Плюща, що така форма юридично існує і ведеться без протокольних записів, — містила ніби три аспекти:

Аспект перший. Відмова від дачі свідчень у справі В. А. Некіпелова.* Слідчого Кіндратенка цікавить, чи не передумала Т. І відмовлятися давати свідчення у справі заарештованого у Володимирі В. А. Некіпелова? Річ у тому, що за законом Володимирська прокуратура за відмову давати свідчення має право притягнути її до кримінальної відповідальності. Т. І. Житнікова відповіла, що позиція її попередня — вона не буде давати свідчень у справі Некіпелова.

*В. А. Некіпелов заарештований 11 липня 73 року за обвинуваченням у "поширенні явно брехливих наклепницьких відомостей, що ганьблять радянський державний і суспільний лад".

лова і що офіційно вона це вже оформила при допиті у даній справі.

— Мотиви відмови?

— Утомилася від усякого спілкування з органами правосуддя, більше не хочу ніяких контактів.

Аспект другий. Зв'язок з сіонізмом.

— Що Вас в'яже з сіонізмом?

Чекаючи пояснення, Т. І. Житнікова мовчить.

Слідчий Кіндратенко виймає з коверта фотокопію заяви друзів Л. Плюща до Верховного суду УРСР.

— Ось тут стоїть підпис А. Фельдмана. Що Вам відоме про його сіоністичну діяльність? Адже він мерзотник (я це можу сказати і йому самому) не лише сам збирається виїжджати, а й бігає — інших підбиває.

Т. Житнікова відмовляється розмовляти про А. Фельдмана.

— Мотивування?

— Він не мерзотник.

Слідчий читає фотокопію якогось листа з Ізраїля, в якому говориться, як погано там живеться жидам, що приїхали з СРСР.*

Аспект третій. Доля чоловіка залежить від поведінки дружини.

Слідчий Кіндратенко витягає фотокопії заяв Т. І. Житнікової, вилучених у неї при обшуку (див. Протокол обшуку або уривки з нього, а також самі заяви), і одночасно веде повільну розмову про те, що він, мовляв, розуміє її становище, її бажання улегшити долю чоловіка, захистити його, що він сам, можливо, теж хотів би цього. Однак він повинен її попередити, що вона обрала не ті форми захис-

*За 3-4 дні після цієї розмови Т. І. Житнікова одержала виклик з Ізраїлю, датований липнем.

ту, що за такий захист її можуть звільнити, бо Т. І. Житнікова перебуває "на ідеологічній роботі".*

— Якби Ви не тримали себе так, — додав він, — доля Вашого чоловіка була б інша.

Так ось воно що! Виявляється, для того, щоб захвати Л. Плюща до психіатричної тюрми, радянські слідчі органи, суд, лікарі керувалися зовсім не законом, не "соціальною небезпекою" і не "станом психічного здоров'я" Л. Плюща, а поведінкою Т. І. Житнікової!

Що ж, це так само логічне, як визнати її листи, заяви, звернення до вищих державних інстанцій з проханням про перегляд "справи чоловіка" з дотриманням існуючих радянських законів, — "наклепницькими".

Це так само логічне, як загрозувати жінці, що має на утриманні двох дітей і чоловіка, силоміць посадженого до психіатричної тюрми, позбавленням останнього шматка хліба за домагання повернути дітям батька.

Входить слідчий районної прокуратури Сидоренко. Усе починається спочатку.

— Як і раніше, Ви відмовляєтеся давати свідчення? І т. д. і т. п.

Далі звучить уже зовсім незрозуміле питання:

— Чи зможете Ви, т. Житнікова, кудинебудь примістити дітей на час Вашої відсутності?

— Пощо? На який час? Я нікуди виїжджати не збираюся.

— Бачите, я нічого не знаю. У даному випадку я виконую доручення Московської прокуратури, яка попросила мене з'ясувати лише те, про що я Вас запитав.

— У мене є батьки.

*Т. І. Житнікова — методист Республіканського методичного кабінету ігор й іграшок Міністерства освіти УРСР, у функції якого входить апробація, рецензування нових зразків ігор й іграшок, укладання методичних рекомендацій для використання їх у виховній роботі з дітьми.

І знову листування.

Т. Житнікова пише скаргу до Прокуратури УРСР з приводу незаконного вилучення у неї її заяв і звернень, протестує проти того, що в Протоколі обшуку вони названі наклепницькими.

У відповідь одержує наступний папір.

Прокуратура СРСР

ПРОКУРАТУРА

Української Радянської Соціалістичної Республіки

1 жовтня 1973 року

м. Київ, Хрещатик 2

ч. 13 — 6202-72

Гр-ці Житніковій Тетяні Іллівні

252147

Київ — 147, вул. Ентузіастів

ч. 33, кв. 36

На Вашу заяву повідомляємо, що Плюща Л. І. поміщено на лікування до психіатричної лікарні на законних підставах.

Що стосується прохання про повернення Ваших заяв, то в цьому питанні належить звертатися до слідчого, що вилучив названі документи.

Начальник відділу для нагляду
за слідством в органах держбезпеки

Старший радник юстиції

МАКАРЕНКО

Звертається вона і до начальника Дніпропетровської спеціальної психіатричної лікарні з наступним проханням:

Начальникові установи ЯЕ 308/РБ

тов. Прусу Ф. К.

Житнікової Тетяни Іллівни

22 жовтня ц. р. при відвідинах свого чоловіка Плюша Л. І., який перебуває у Вашій установі, я застала його в тяжкому стані — він не міг говорити, його зводили корчі (такі явища ніколи не мали в нього місця).

Мене дуже турбує його стан, а тому що йому вводили галопіридол, то цілком природно, що це можна приписати дії цього препарату.

Наскільки мені відоме, цей лік дається в сполученні з коректором, який повинен корегувати вплив галопіридола.

У зв'язку з останнім дуже прошу Вас повідомити мене, якого лікування зазнає мій чоловік, у зв'язку з якою діагнозою? Якщо стан, у якому я його спостерігала, викликаний галопіридолом, то чи дається йому коректор, як ні, то з якої причини? Як у Вас його немає, то повідомте, що саме потрібне, і я докладу всіх зусиль, щоб дістати належний лік.

З пошаною

Мені здається за цілком доречне навести тут уривок з листа А. Твердохлебова, написаного ще у вересні цього року з приводу звернення Т. І. Житнікової до начальника Управління поправно-трудових установ МВД УРСР т. Макогонова В. Е.*

"Скромність прохання далеко не відповідає внутрішньому станові автора листа й її чоловіка. Стан цей такий, що їй і її близьким, що знають подробиці цього діла, не лишається іншого, як вийти на площу і просто кричати 'рятуйте'. Але тоді зникне остання надія, що бодай хтось з

*Текст цього звернення поданий на стор. 157-159.

ще не визнаних соціально небезпечними душевно хворими зможе хоч чимось допомогти в'язневі сумління, що сидить у спецпсихолікарні" (3 листа А. Твердохлебова д-рові Бернардові Діксону, в-во "Нью Сайнтс", Лондон, Англія).

Я неодноразово мала можливість переконатися в справедливості припущення А. Твердохлебова "тоді зникне остання надія..."

Наведу лише один приклад.

На початку серпня 73 року я разом з дружиною Л. Плюща звернулася до судді Дишель (він вів процеси Л. Плюща, І. Світличного, І. Дзюби, Є. Сверстюка й ін.) з питанням, де тримають Л. Плюща? Усе ще в слідчому ізоляторі чи переведено до спеціальної психіатричної лікарні? До якої? Суддя Дишель відповів, що рішення вступило в силу і що тому доля Плюща його більше не цікавить.

— А якби я й знав, де він, — звернувся він до дружини, — я однаково Вам би цього не сказав, бо Ви у Вашій заяві до Верховного суду звели наклеп на мене.

Я попросила його пояснити, у чому він вбачає наклеп, чи часом не в тому, що процес, при порушенні всіх законів, був закритий?

Замість відповіді, суддя Дишель закричав:

— А Ви взагалі мовчіть! Ви справжній контрреволюціонер (sic!) і скоро будете ось де! — Він з ненавистю подивився на мене і особливим чином склав пальці рук, означивши ними грати, і змовк одночасно.

— Або навіть далі!

Дружина Л. Плюща Т. І. Житнікова доведена до фізичного розпачу фізичним і моральним станом свого чоловіка. Саме тому, не зважаючи на обшуки й погрози,

вона продовжує оббивати пороги радянських установ,
писати туди листи й заяви.

Ось її останнє писемне прохання, відоме мені:

Комітет Держбезпеки при
Раді Міністрів СРСР
Житнікової Тетяни Іллівни,
що проживає за адресою: Київ-147
вул. Ентузіастів, 33, кв. 36

ЗАЯВА

Прошу дозволити моєму чоловікові Плюшеві
Леонидові Івановичу, що перебуває в Дніпропетровській
спецлікарні ЯЕ 308, виїхати за кордон (спільно з родиною
— дружиною і двома дітьми).

9. 11. 73

Житнікова.

Я, з свого боку, звертаюся з проханням до закордонних
учених, письменників, людей мистецтва, а найбільше до
лікарів — допомогти дружині Л. Плюща домогтися на
виїзд її чоловіка і всієї цієї страдницької родини.

Вибачайте за настирливість.

Немає більше сил.

З пошаною

Тетяна Ходорович

Андрію Володимировичу!

20 січня 1973 року Київський обласний суд ухвалив
постанову у справі мого чоловіка Леоніда Івановича
Плюща: визнати його неосудним і примістити для
примусового лікування до психіатричної лікарні спеціаль-
ного типу.

Підставою для цього послужила медична експертиза, під якою стоїть Ваш підпис як її голови.

Вам, можливо, неприємно буде читати цього листа, але, слово чести, писати мені його ще гірше. Прочитайте його, будь ласка, без упередження.

Не буду розповідати Вам про всі приниження людської гідності, про цинічну зневагу до закону, про слідчі й судові знущання, яких зазнала наша родина з-за Вашої медичної експертизи (коли Вас цікавить документальний виклад фактів, Ви знайдете його в моїй заяві до Верховного суду УРСР про касаційний розгляд справи).

Скажу тільки про те, що безпосередньо стосується Вашого підпису.

Смію Вас запевнити, що у всій цій історії Ви не були самостійні. Ви — лише виконавець чужого задуму. Дослівно з перших же днів слідства над чоловіком співробітники КГБ всіляко підказували свідкам їх відповіді про ненормальність Плюща, про його дивакуватість. В наслідок чого були підібрані саме податливі свідки (ми — родичі й друзі Леоніда Івановича, більшість свідків бачили вперше). Та й без свідків, виводячи чоловіка з дому, співробітники КГБ не сумнівалися, що Ви поставите свій підпис під висновками експертизи. У КГБ мене питали про чоловіка, коли його вже спрямували на експертизу. На суді ж мені заборонили бути свідком чи представником чоловіка (а він же не був допущений до залі засідань). Весь процес був закритий, мені заборонили навіть бути присутньою в залі засідань. Суд не потребував свідків, що знали чоловіка, головним свідком була Ваша експертиза. Ще до суду прокурор пояснив мені все це: "Ми тут ні до чого, у нас є висновки експертизи".

Так, прикрившись Вашим підписом, співробітники КГБ ухилилися від відкритого суду над моїм чоловіком.

Людині властиве помилятися. Але коли помилка веде до знушання і жорстокости, то це вже не помилка. Це називається по-іншому.

Чим Ви, Андріє Володимировичу, керувалися, ставлячи свій підпис?

Адже якийсь відхилення людини від загальноновизнаних норм, коли воно не є хворобливе, ще не є ознакою шизофренії, навіть як прикриватися дуже зручним і безрозмірним терміном "млявого перебігу". Не мені Вам пояснювати, що сумнівами й відхиленнями від норми, коли вони робляться масовими, здійснюється суспільний прогрес. Норма — явище історичне, перехідне.

Сумнівалися й відхилялися від норми Радішев, і Чаадаєв, і декабристи, і петрашевці, релігійні подвижники і революціонери, одержимі р е ф о р м а т о р с т в о м.

Які висновки зробила б Ваша експертиза, якби досліджувала людину, що поклала собі волочитися, спокушати людей спасенними притчами і на випадок їх внутрішнього самовдосконалення обіцяти їм етичний рай? Висновки про відхилення від норми, про манію м е с і я н с т в а? А саме ж таким був вождь християнства, яке Ф. Енгельс назвав "масовим революційним рухом", — ХРИСТОС.

А якби піддослідний, досить старий, щоб задоволитися досягнутим, раптом потайки залишив дім, кинув дружину й дітей, протестуючи таким дивним способом проти ненормальности, що встановилася. Чи це не відхилення від норми і відсутність к р и т и ч н о г о ставлення до вчиненого? А саме так повівся "материй чоловічище" Толстой.

Ну, а вже людині, що кинула матеріальну забезпеченість й улюблену працю і несподівано вирішила ошчасливити Африку, куди його ніхто не посилав, Ваша експертиза приписала б шонайменше — н а ї в н і с т ь

с у д ж е н ь . Так би Ви, будвши втіленням нормальности, визначили діяльність великого Швайцера.

Так чим же Ви керувалися, яким еталоном норми, приписуючи моєму чоловікові "ідеї месіянства, реформаторства, відсутність критичної оцінки вчиненого і наївність суджень"? Чим Леонид Іванович відхилився від норми, яку Ви захищаєте?

Я познайомилася з чоловіком, коли йому було 19 років (тепер — 33). У нас двоє дітей, старшому 13 років, молодшому 7 років. Я люблю свого чоловіка, люблю так, що Ви і зрозуміти цього не зможете. Я вдячна долі, що моє життя виповнене цією людиною. Його заарештували 15 січня 1972 року. З того часу я його більше не бачила, побачення з ним мені не дають. У мене відняли чоловіка, у наших дітей — батька.

Мій чоловік — хороша, чесна, розумна і добра людина. Уже хто-хто, а я, знаючи його 14 років, маю всі підстави твердити, що він душевно цілковито здоровий і духово абсолютно нормальний. Леонид Іванович володіє високою гідністю ніколи, нікому не передовіряти свій розум. У всіх своїх думках, словах і діях він керується виключно моральними мотивами і власним сумлінням, а не номенклятурними міркуваннями.

Те саме можуть сказати про нього всі, хто близько знає його.

Ваш підпис кинув цю людину в лікарню спеціального типу на безстрокове ув'язнення. Що значить це для цілком здорової людини, Ви знаєте не гірше від мене. Пошо, в ім'я чого Вам знадобилося зломити, зім'яти, духово знищити мого чоловіка?! Якими високими ідеалами Ви керувалися при цьому? Либонь же, не 73 карбованцями судових витрат, які вимагають від Плюща і в які входить вартість Вашої експертизи. Де Ви придбали таке потульне сумління, де

знайшли моральне право приректи здорову людину на повну ізоляцію серед душевно хворих і на беззахисність перед кожною сваволею, що не підлягає ніякому контролю ззовні? Таж це гірше тюрми, гірше каторги, гірше вбивства. Як насмілилися Ви це зробити, Ви, що дали клятву Гіппократа? Вас не мучать сумніви? Ви не боялися захлинутися горем і сльозми дітей Плюща?

Ви — кат мого чоловіка.

Не знаю лише — свідомий чи без наміру. У мене є все ж крапля надії, що Ви не усвідомлювали вчиненого. Коли це так, то Ви прикладете ВСІ зусилля до того, щоб після касаційного перегляду цієї справи (лишилося близько двох тижнів) Л. І. Плющ не був кинений у те провалля, яке Ви йому приготували розчерком пера.

Коли ж трапиться, що мій лист не потрапить до Вас, я постараюся довести його текст до Вашого відома кожним іншим способом.*

Київ — 252147,
вул. Ентузіястів 33, кв. 36,
Житнікова Тетяна Іллівна

Шановний товаришу Тімаков!

Побоюючися, що лист, текст якого я прикладаю, може з якихось причин не дійти до адресата, ДУЖЕ прошу ВАС, як так трапиться, передати цей текст Андрієві Володимировичеві.

Я прошу Вас і прочитати його, бо мій лист не має характеру особистого листування і заторкує виключно важливе питання. Сподіваюся, що й Ви будете всіляко сприяти ліквідації страшної помилки, з-за якої наша родина кинута в цей жахливий кошмар.

*А. В. Снежневський на листа Т. І. Житнікової не відповів.

Дуже прошу Вас про це, бож касаційний розгляд справи триває недовго.

Вибачте, що турбую Вас. Допоможіть мені! Не може бути, щоб усе це сталося, — ми ж серед людей живемо. Допоможіть!*

26. 2. 73

З пошаною

Миколо Вікторовичу!

Леониде Іллічу!

Олексію Миколайовичу!

Якби не крайня конечність, я не насмілилася б відбирати у Вас час цим приватним листом. Допоможіть мені, інакше станеться щось страшне. Я звертаюся до Вас, бож Ви є прихильниками сказаного на XXIV з'їзді КПРС:

"Усякі спроби відступити від закону чи обійти його, хоч і чим би вони були мотивовані, не можуть бути допущенні. Не можуть бути допущенні і порушення прав особистости, утиск гідности громадян. Для нас, комуністів, прихильників найгуманніших ідеалів, це — справа принципу".

15 січня 1972 року співробітники республіканського КГБ заарештували мого чоловіка, Плюща Леонида Івановича, і в нашій квартирі зроблено обшук. Справа в тому, що Леонид Іванович, математик за фахом, входив до "Ініціативної групи оборони прав людини в СРСР" і підписав кілька листів-звернень до нашого уряду і до ООН.

Під час обшуку вилучені були деякі матеріяли, що не видавалися в СРСР. Але, головне, самі з себе ці факти ще не можуть бути підставою для засудження. Я припускала, що ступінь провини мого чоловіка буде визначений законом, а не особистими кон'юнктурними міркуваннями окремих урядових осіб.

*Тов. Тімаков не лише нічим не допоміг, але так само, як і акад. А. В. Снежневський, на цього листа не відповів.

Потайки від мене мого чоловіка піддали медичній експертизі, що визнала його "неосудним" і рекомендувала примусове лікування у лікарнях спеціального типу. Щоб конечність цього бузувірства ні в кого не викликала сумнівів, КГБ спрямувало чоловіка (і знову потайки) по кількох місяцях після першої на повторну експертну комісію, членами якої були кілька академіків-психіатрів. Цього разу примусове лікування рекомендувалося в лікарні загального типу.

Усіх, хто хоч трохи знає Леоніда Івановича, усі його родичі, друзі і знайомі, серед них є й лікарі, ніколи не мали приводу сумніватися в його психічному здоров'ї. Ніхто з них не сумнівається в цьому й зараз.

Та й кожен не упереджений лікар-психіатр, ознайомившись з поставленою моєму чоловікові діагнозою, не погодиться в цьому випадку з висновками про конечність примусового лікування. "Шизофренія млявого перебігу" ("ідеї реформаторства, месіянства, наївність суджень") не відома не тільки світовій, а й вітчизняній психіатрії. Її, наприклад, відкидає київська психіатрична школа.

Лише по дванадцяти з половиною місяцях після арешту відбувся суд, на якому могли бути присутні лише троє членів суду, адвокат і прокурор. Не зважаючи на всі мої заходи й прохання — усні й писемні — ні я, ні мій чоловік на судовий розгляд справи допущені не були. Не зважаючи на писемні заяви друзів мого чоловіка про те, що вони бажають дати свідчення судові по суті справи, жоден з них на процес не був допущений. Усіх, хто приходив у ті дні до будинку суду, щоб потрапити до залі засідань, якісь чини в цивільному з допомогою міліції переписували поіменно, а потім вимагали покинути приміщення суду, загрожуючи арештом.

Грунтуючися на *першій* експертизі, суд ухвалив

спрямувати Плюща Леоніда Івановича на примусове лікування до лікарні спеціального типу, де тримають убивць, гвалтівників — хворих з патологічними агресивними нахилами, де може непоправно зломитися психіка здорової людини, безконтрольно і безтерміново відданої на загибель. Цю жакливу постанову я опротестувала в касаційній інстанції.

Верховний суд УРСР, ґрунтуючись на даних другої експертизи, ухвалив рішення про примусове приміщення Плюща Леоніда Івановича до лікарні загального типу. Сам собою факт приміщення нормальної людини до психіатричної лікарні — верх жорстокости супроти нього, його близьких, це та межа, за якою людей чекає найстрашніше — безнадія. Але навіть цього комусь здалося мало.

Прокуратура УРСР опротестувала касаційне рішення Верховного суду УРСР, абсурдно пояснивши це особливою небезпекою дій мого чоловіка і наполягаючи на лікарні спеціального типу. Чим же небезпечні його дії? Та й які дії? Наполягаючи на лікарні спеціального типу, мене хочуть позбавити можливости бодай подеколи бачити чоловіка, розмовляти з ним, листуватися, підтримувати його. Ця безтермінова мука навіть сильну людину може духово розчавити і довести до повільного умирання. Це вже за межами того, що можуть витримувати люди, це понад усякі людські можливості.

Я прикладала всіх зусиль до того, щоб справа Плюща Л. І. не випадала з-під контролю закону: писемно й усно зверталася з заявами, проханнями, протестами до всіх можливих інстанцій, аж до Прокуратури СРСР і Верховної Ради СРСР. Але це ні до чого не довело. Я була позбавлена можливости попередити обвинувальний ухил слідства. Мені не дали можливости мати своїм представником на медичних експертизах когонебудь з відомих мені лікарів-психіатрів. Мене не повідомили про висновки експертиз і

тим самим не дали можливості запросити адвоката у період слідства, на що Плющ має право. Я була позбавлена можливості бути присутньою на судовому процесі над моїм чоловіком. Мені до цього часу не дали постанови суду чи бодай виписки з неї. Мене двічі залякували репресіями у відділі міліції (на моє обурення мені цинічно заявили: "Можете оскаржувати, однаково Ваша скарга до нас прийде"). Я жодного разу не одержала побачення з чоловіком (зо дня його арешту проминуло вже понад шістьнадцять місяців). Мені заборонили навіть листуватися з чоловіком.

Заст. прокурора УРСР Самаєв і начальник слідчого ізолятора Сапожніков з неприхованим садизмом офіційно заявили мені: "Ви ніколи не дістанете побачення з чоловіком. Та й ніхто Вам не дозволить листуватися з ним. Він же божевільний. Пощо Вам щонебудь писати психічно хворому? І, тим більше, пощо Вам бачити цього хворого? Про що з ним можна говорити? Щоб Вас тут більше не бачили!" Щоб сказати так жінці про батька її дітей, мало зачерствіти душею, треба хворіти на патологію бездушності, треба витруїти в собі все людське.

Мій чоловік цілковито здоровий. Його заарештували не за антирадянську діяльність (такої діяльності не було), а за погляди, які чимось відрізняються від поглядів Самаєва і Сапожнікова. Алеж за висловлювання деяких поглядів, що допускалися після 1953 року, до 1953 року людину розстріляли б; за висловлювання деяких поглядів, дозволених після 1964 року, до 1964 року могли б запроторити в табір. Тепер для мого чоловіка хтось із КГБ обрав інквізиторський спосіб розправи "без пролиття крові", як говорили за середніх віків. А Самаєв, Сапожніков та іже з ними не розглядають своїх дій як беззаконня, а прикривають самодурство пишними словами.

Я зрозуміла, що коли безкарно допускається без-

законня хоча б і в малому, то воно неминуче потягне за собою велике беззаконня, яке порушники будуть змушені прикривати ще більшим. Як припустити, що "доцільність" бодай у якомунебудь випадку може підмінити чи підправляти закон, то в інших випадках ця доцільність буде замінити закон, буде витіснити його.

Алеж життя нашого суспільства побудоване тепер на принципах гуманніших і демократичніших, ніж до XX з'їзду КПРС. І я не вірю в те, що все, що сталося з нашою родиною, — державна конечність. Навпаки, я думаю, що ця несправедливість походить від окремих осіб, що мають хибне уявлення про честь мундира.

Допоможіть нам, інакше станеться верх бездушності, межа нелюдяности — ув'язнення здорової людини у лікарні спеціального типу. Загроза цього пекельного жаху зависла над чоловіком, наді мною і нашими дітьми в середині другої половини XX віку, у нашій країні.

Безнадія опановує не тоді, коли немає ніякої допомоги, а тоді, коли вже не хочеться ніякої допомоги. Але не може бути, щоб у світі не лишилося нічого святого.

22 травня 1973

Київ — 147, вул. Ентузіястів 33, кв. 36
Житнікова Тетяна Іллівна

ВЕРХОВНИЙ СУД УРСР

Житнікової Тетяни Іллівни,

що проживає за адресою:

Київ, вул. Ентузіястів 33, кв. 36

ЗАЯВА

29 січня 1973 року у Київському обласному суді закінчився розгляд справи мого чоловіка ПЛЮЩА ЛЕОНІДА ІВАНОВИЧА. Суд схвалив постанову про його

неосудність і спрямування на примусове лікування до психлікарні спеціального типу.

Я знаю ЛЕОНІДА ІВАНОВИЧА ПЛЮЩА з 1958 року, тобто з 19 років. До того ж мене слідчі органи викликали у справі чоловіка, і тому я вважаю своїм правом скласти наступну заяву по суті справи ПЛЮЩА Л. І.

Я вважаю, що як слідство, так і судовий розгляд допустили порушення законності і неправильно ухвалили постанову про спрямування ПЛЮЩА Л. І. на примусове лікування.

Які факти є підставою для таких тверджень?

І. Слідчі органи КГБ уже з перших днів ведення слідства, до проведення експертизи, заявляли свідкам, що ПЛЮЩ — БОЖЕВІЛЬНИЙ, "такий самий ненормальний, як ГРИГОРЕНКО". Так було сказане свідкові БАДНАРЧУКУ В. Г. 26 січня 1972 року, під час ставки вічна-віч з ПЛЮЩЕМ (тобто на 14 день слідства). Свідок ДІДЕНКО Ф. А. (у лютому місяці) був уведений в оману слідчим СУРОМ І. Н., який заявив, що в КГБ одержано листа матері Плюща, в якому вона пише про "дивацтва" сина. У дійсності мати Плюща такого листа в КГБ не писала. Свідкові НЕДОРОСЛЄВУ Е. Г. у липні також заявлено про те, що ПЛЮЩ — "БОЖЕВІЛЬНИЙ".

Крім цього, мені відомі аналогічні заяви з боку слідчих органів ще двом свідкам. Імен цих свідків я не називаю з остраху накликати на них неприємності.

Мали місце й факти обвинувального ухилу слідства. Їх зокрема наводять у своїх заявах на ім'я прокурора УРСР свідки у справі ПЛЮЩА Л. І. — БОРЩЕВСЬКИЙ С. Є. і ЮВЧЕНКО В. Є.

Фактами психологічного тиску я вважаю і застосування тиску на мене як свідка у справі чоловіка. У зв'язку з викликом до КГБ мені було висловлене "недовір'я як

методистові, що має право працювати в Міністерстві освіти”, мене усунули від службових командировок, мої науково-методичні праці заборонено друкувати в методичному журналі; два місяці по арешті чоловіка, без якогось пояснення, була видалена з видавничого пляну хрестоматія, складена мною у співавторстві.

Про всі ці факти порушення законності, які мені відомі, я повідомила прокурора республіки й органи КГБ. Мовчанка цих органів у відповідь на мої заяви дає мені право вважати, що наведені мною факти порушення законності не викликають заперечення.

Про упередження слідства і судового розгляду свідчать, на мій погляд, і ті факти, що при цінуванні психічного стану ПЛЮЩА Л. І. брали до уваги твердження свідків, що мало знали, майже не знали ПЛЮЩА Л. І. або не бачили його останні 5-10 років. Так, наприклад, на суд були викликані — свідок ШЕВЧЕНКО, що бачив ПЛЮЩА один раз (протягом однієї години), свідок КОЛЕСОВ, епізодично знайомий протягом дуже короткого часу в 1963 році (часу, що взагалі в розгляд не входив). Ніхто з викликаних до суду свідків не має медичної освіти, і в той же час чотирьом свідкам, що хотіли скласти свідчення і добре знали Л. І. ПЛЮЩА, відмовлено дати на суді свідчення на тій підставі, що вони не п с и х і я т р и

Мене, що знаю Л. І. ПЛЮЩА уже 14 років і маю підстави говорити про психічне здоров'я його з повною відповідальністю (про що свідчать і мої свідчення слідству), на суд не викликали. Не була покликана слідчими органами, не говорячи вже про суд, рідна сестра ПЛЮЩА, що має до того ж середню медичну освіту.

Як факт упередження слідства я розглядаю й те, що я не була повідомлена про визнання експертизами Л. І. ПЛЮЩА неосудним, і я не мала можливості запросити

адвоката ще в період слідства, на що ПЛЮЩ має право, згідно з ст. 417 КПК УРСР. А також і те, що адвокату не дано побачення з ПЛЮЩЕМ перед судом, з мотивуванням, що суд не бачить у цьому потреби, хоч, за ст. 419 КПК УРСР, така відмова може бути обумовлена лише станом здоров'я обвинуваченого.

II. У постанові суду були сформульовані "соціально-небезпечні дії", інкриміновані ПЛЮЩЕВІ, що й були підставою для призначення його в психлікарню спеціального типу. Підставою на це послужили машинописні, рукописні матеріяли, вилучені при обшуку.

Знаючи Л. І. ПЛЮЩА як людину високих моральних принципів, я не припускаю думки, щоб матеріяли ці були кримінальні. Мені незрозуміле, чому виписки з книжок, міркування й висновки, зроблені на підставі їх, приватні листи, шоденники можуть інкримінуватися людині і розглядатися як суспільно-небезпечні дії? А факт зберігання матеріялів, над якими вона працює, — як антирадянський?

З постанови суду мені стало відоме також, що мій чоловік у складі Ініціативної групи підписував листи-звертання до Організації Об'єднаних Націй, до якої входить Українська РСР, листи, означені як антирадянські й наклепницькі. У постанові ця група названа "нелегальною організацією". Мені незрозуміле, чому кількох людей, що підписали один текст і вказали при тому свої прізвища й адреси, кваліфікують як "організацію", і до того ж "нелегальну"?

Знаючи до того ж свого чоловіка як прибічника відкритого, чесного висловлювання своїх поглядів і думок, категорично запевняю, що ні в якій т а є м н і й групі він ніяким чином бути не міг.

III. У КПК УРСР ніде не говориться про те, що суд над людиною, визнаною душевно хворою, може бути

закритий. Не зважаючи на це, мені і сестрі ПЛЮЩА було офіційно оголошено, що розгляд справи закритий. Прохання адвоката про участь ПЛЮЩА в суді, а також моя заява бути його законним представником були відхилені. Хоч стаття 417 не містить у собі вказівки на можливість участі в суді законного представника, у той же час ст. 424 передбачає право на оскарження законним представником постанови суду. На суд не був викликаний і експерт.

Навіть моє прохання — бодай бути присутньою на суді, було відхилене. Заяв була порожня: не було ні підсудного, ні його законного представника, ні родичів, ні публіки.

Мало того, і мене, і сестру ПЛЮЩА спільно з іншими, що бажали потрапити на суд, під загрозою ув'язнення на 15 діб не лише видалили з будинку суду, але й заборонили перебувати на сходах. І лише після неодноразових домагань мені й сестрі дозволено було (з уваги на сильний мороз) чекати закінчення засідання ... у вестибюлі.

На слухання постанови нас з сестрою з великою обережністю (заборона брати з собою торбинки, не оголошуючи, на що саме, а так, ніби випадково) допустили. Але це не перешкодило судді заявити мені наступного дня, що постанова була зачитана "прилюдно".

Таке ведення слідства, судового розгляду нагадує скорше р о з п р а в у , ніж акт правосуддя. Розправу, за яку до того ж з визнаного хворим ПЛЮЩА Л. І. буде стягнуто 73 карб. судових витрат.

Звертаюся до Верховного суду Української РСР, щоб припущені порушення законності у справі мого чоловіка ПЛЮЩА ЛЕОНІДА ІВАНОВИЧА були виправлені при касаційному розгляді.

*Голові Верховного суду УРСР
С. Є. Борщевського, А. А. Верхмана,
В. Є. Ювченко, А. Д. Фельдмана*

ЗАЯВА

29 січня 1973 року у Київському обласному суді закінчився розгляд у першій інстанції справи Леоніда Івановича Плюща, оскарженого за статтею 62 КК УРСР (суддя Дишель, прокурор Пенко, народні засідателі — Москалюк і Гран).

У перебігу попереднього слідства нас неодноразово викликали органи Комітету Держ. Безпеки УРСР у якості свідків у справі Л. І. Плюща.

Ведення слідства, характер допитів свідків, добір їх і багато інших обставин з самого початку викликали наше занепокоєння, бо слідство набирало явно обвинувального ухилу. У ході допитів слідчі не реагували на інформацію на захист обвинуваченого, але дуже активно, навідними питаннями, домагалися від нас речень чи бодай слово-сполучень, що повторюють формулювання ст. 62 КК УРСР.

У своїх писемних заявах двоє з нас — В. Ювченко і С. Борщевський — звернули увагу органів прокуратури на обвинувальний характер слідства.

Нам неясно, чому органи прокуратури, покликані здійснювати нагляд над діяльністю слідчих органів, не зареагували на сигнал про порушення найголовнішої умови у кожному судовому розгляді, — умови об'єктивності слідства, відсутності в ньому тенденційності й обвинувального ухилу. Ми побоювалися, що цей обвинувальний ухил доведе до помилок слідства, яких не зможе виправити суд.

Процес, що закінчився 29 січня, підтвердив наші побоювання.

У зв'язку з цим ми хочемо звернути Вашу увагу на ряд моментів, які не можна пояснити з юридичного погляду і які явно порушують існуючі радянські закони.

Скільки нам відоме, Л. Плюшеві інкримінують написання кількох рукописних статей, зміст яких слідчі органи визнали наклепницьким або антирадянським, таким, що містить задум підірвати радянську владу.

Очевидно, подібна справа не є особливо складною, і слідчі органи після відповідних експертиз документів і перевірки фактів, викладених у цих статтях, могли б передати їх законному відкритому судові, і суд звичайним порядком визначив би ступінь провини Л. І. Плюща.

Однак слідчі органи перевишили в часі всі допущені за КПК УРСР строки утримання обвинуваченого в арешті без суду протягом 12 місяців. При дотриманні законності для цього потрібна зміна закону (КПК УРСР), що діє на території республіки.

Сваволя слідства міститься, на наш погляд, у тому, що обвинувачений, без жодних на те підстав, був підданий трьом психіатричним експертизам. Існує висновок комісії експертів судово-психіатричного відділу Київської психіатричної лікарні ім. Павлова, що визнала Л. І. Плюща осудним, і двох експертиз, проведених у Москві, в Ін-ті ім. Сербського. Дві останні дали суперечні в своїх рекомендаціях висновки, однак визнали Л. І. Плюща неосудним.

Згідно з коментарем до ст. 204 КПК УРСР, навіть навмисне вбивство з обтяжливими обставинами не є підставою для судово-психіатричної експертизи, якщо в справі відсутні дані про психічну неповноцінність обвинуваченого. У справі математика Л. І. Плюща, що закінчив з медалею

середню школу, переможця математичних олімпіад, власника університетського диплому, автора кількох наукових праць, батька двох дітей, людини, яка ніколи не хворіла на психічні розлади і не перебувала на обліку в жодній психіатричній установі, — природно таких даних не було і не могло бути.

Цими даними послужили, видимо, свідчення одного чи двох свідків, що бачили Л. І. один-два рази в житті і на навідні питання слідчого підтвердили, що Л. І. Плюш здався їм "дивним".

"Чи не здався він Вам "дивним"? — це питання протягом слідства було поставлене кільком свідкам.

Насторожує і лякає тут ще й інше, а саме — певність слідства у наслідках експертизи. Деяким свідкам ще на початку слідства говорено: "Він же ненормальний" і "Він не знає, що його чекає", "Він такий же божевільний, як Григоренко".

Як стало відоме з постанови суду, у справі немає свідчень самого обвинуваченого. Очевидно, він відмовився давати свідчення. Факт відмови від дачі свідчень не відбитий у постанові. Можна припустити також, що психіатричні експертизи були одним із засобів тиску на обвинуваченого.

Згідно з ст. 417 КПК УРСР, участь оборонця в справі душевно хворого обов'язкова з моменту встановлення факту душевного захворювання. Ця стаття у ході слідства була грубо порушена. Ні дружина, ні родичі обвинуваченого до останньої миті перед судом не знали стану справи і не були офіційно повідомлені про початок судового розгляду.

Можна уявити собі, який нікчемний був приплив інформації з зовнішнього світу для самого обвинуваченого протягом усього року слідства. Поза сумнівом це було най-

сильнішим засобом тиску на нього, якщо врахувати, що тривалість слідства у звичайних випадках — два місяці.

Найбільше здивування викликала у нас сама форма судового процесу. При порушенні ст. 20 і ст. 419 КПК УРСР процес був закритий. Ізоляція його від зовнішнього світу була настільки висока, що загін міліції, який охороняв порожню залю, у якій не було ні родичів, ні публіки, ні самого підсудного, не дозволяв під загрозою арешту кільком громадянам, що хотіли потрапити на процес, перебувати в коридорі будинку суду.

Нас ніяк не може задоволити пояснення, дане суддею Дишелем, що слухання справи являє собою державну таємницю. Поняття "державної таємниці" стосується воєнних чи економічних відомостей оборонного характеру і чітко визначається Основним законодавством СРСР й УРСР.

У справі Л. І. Плюща не могло бути будь-яких державних таємниць уже з тієї причини, що він ніколи ні до яких матеріалів, що містять державну таємницю, не мав стосунку. У своїх працях він не те що не міг розголосити державну таємницю (за що був би притягнений зовсім за іншою статтею), але й ніякі таємниці не могли б бути розголошені під час процесу в залі суду. І, нарешті, якби, не зважаючи на все це, у справі все таки містилася державна таємниця, то в постанові суду це було б відзначене і були б пороблені відповідні купюри.

Нічого цього постановою суду не містить. А отже — і немає ніякої державної таємниці.

Друге пояснення закритості суду, дане суддею, міститься в тому, що справа не являє собою громадського інтересу. Це пояснення не компетентне ні з юридичного погляду, ні з погляду здорового глузду.

Громадського інтересу можуть не являти лише цивільні

чи шлюбо-розвідні справи. Справа про антирадянську пропаганду й агітацію в епоху розгорнутої будови комунізму, враховуючи виховну функцію радянського судочинства, мусить розглядатися не лише у відкритому, але й мірою можливости у громадсько-показовому судовому розгляді. Бож такі справи — це злочини проти радянського суспільства і народу.

Нарешті, коли справа не являє все ж ніякого суспільного інтересу, то пощо охороняти її розгляд від громадськості з допомогою міліції.

Протягом усього процесу у ньому жодного разу не взяв участі жоден експерт-психіатр і не було законного представника обвинуваченого. Прохання його дружини про надання їй права законного представника було відхилене, не зважаючи на те, що ст. 28 Основ цивільного судочинства СРСР передбачає це, а КПК УРСР не суперечить цьому, а, наприклад, у коментарі до статті 424 прямо говориться про законне представництво душевно хворого.

У результаті всього цього процес відбувся в порожній залі. Єдиним представником обвинуваченого був адвокат, якому, до речі, суд відмовив у побаченні з обвинуваченим. Адвокат бачився з обвинуваченим лише один раз при закритті справи. На суд були викликані в основному лише ті свідки, які підтверджували обвинувачення.

У ході процесу ми зверталися з письмовими заявами до голови обласного суду з проханням дати нам можливість виступити на суді для підтвердження попередніх і дачі додаткових свідчень. Нам відмовили.

Суддя Дишель сказав нам, що суд вирішує тільки питання про примусову міру медичного характеру, а що ми не психіатри, то суд не вважає потрібним запрошувати нас для дачі додаткових свідчень.

Це пояснення невірне з юридичного погляду, бо суд над

неосудним згідно з ст. ст. 416 і 419 КПК УРСР вирішує питання про провину підсудного в загальному порядку, але не застосовує міри покарання.

На відміну від свідків, викликаних до суду, хоч вони бачили підсудного лише один чи два рази в житті, усі ми добре знали його протягом багатьох років, бували в нього дома, знаємо характер його наукових пошуків і його погляди.

Ми твердимо, що марксист за переконаннями, молодий учений, який ніколи не задовольявся самозадоволенням і самозаспокоєнням, а інтенсивно продовжував свої пошуки, людина, яка ніколи не вважала себе політичним діячем, Л. І. Плюш не мав наміру підірвати радянський лад, у нього не було на це жодних мотивів.

Не зважаючи на довгочасне спілкування з Л. І. Плюшем у домашньому оточенні протягом багатьох років, ніхто з нас ніколи не був об'єктом антирадянської пропаганди з його боку.

Знайомство з деякими рукописами чи машинописними матеріалами, до речі, жодним законодавчим актом не оголошеними антирадянськими, закономірне для вченого, що працював у ділянці соціології і психології.

Висловлювання Л. І. Плюша могли носити критичний характер стосовно окремих осіб чи окремих творів радянської літератури, але ніколи не набирали антирадянського характеру.

З природи своєї він не був ні фанатичною, ні злосливою людиною, ніколи не був абсолютно переконаний у своїй правоті, уважно ставився до критики його тез і зовсім нормально на неї реагував з емоційної точки погляду.

У коментарях до ст. 62 КК УРСР (п. 10) говориться, що антирадянська пропаганда й агітація здійснюється лише з *прямим антирадянським наміром*. Винний визнає, що

поширювані ним ідеї чи наклепницькі вигадки... являються за своїм змістом антирадянськими, *передбачає*, що в наслідок його агітації можливі *підрив* або ослаблення радянської влади чи вчинення особливо небезпечних державних злочинів, і бажає, щоб такі наслідки наступили.

Жодна з відомих нам дій Л. І. Плюща не підпадає під це визначення.

Коли ж триматися формального погляду і визнати, що Л. І. Плющ неосудний, то це логічно *виключає обвинувачення* за ст. 62 КК УРСР, бо поняття неосудности, що містить у собі нездібність людини давати собі звіт за свої дії і керувати ними, виключає наявність *заміру* у цієї людини.

Трудно уявити собі людину, що вчиняла в стані неосудности, протягом багатьох літ, складні цілеспрямовані, логічні дії, на подобу писання наукових статей, що мали мету і замір.

Перед останнім засіданням суду ми звернулися з проханням дозволити нам бути присутніми хоч на читанні постанови суду. І це нам відмовлено. Це порушення ст. 11 Основ цивільного судочинства СРСР і ст. 20 КПК УРСР, згідно з якими рішення судів у всіх випадках оголошуються у відкритих засіданнях.

Належить відзначити, що хтось, хто керував організацією процесу, поробив спеціальні заходи, щоб не допустити до залі під час слухання постанови нікого, крім дружини і сестри підсудного. Вони були запрошені "на п'ять хвилин" з невідомою метою. Лише увійшовши до залі суду, вони зрозуміли, що запрошені на читання постанови суду.

Коли ми і ще кілька осіб теж спробували увійти до залі суду, нам сказали: "Читання вже почалося, ви будете заважати".

Сама постанова суду, що спиралася на дві суперечні в

своїх "симптомах хвороби" експертизи, що не згадували про першу експертизу, яка визнавала Л. І. Плюща осудним, виглядає шонайменше дивною.

Ми, звичайно, не спеціалісти психіатри, але звичайний здоровий глузд підказує, що шизофренія, яка мляво протікає, з непомітними для нефахівців симптомами, ледве чи являє небезпеку для оточення й суспільства, яка вимагала б найсуворішого з примусових заходів медичного характеру — приміщення обвинуваченого до психіатричної лікарні спеціального типу.

У коментарях до ст. 13 КК УРСР говориться, що така міра застосовується до особливо небезпечних хворих, наприклад, осіб, що хворіли на гостру форму реактивної психози, вчинили в цьому стані вбивство.

Звертаючися до Вас, ми просимо перевірити справу Л. І. Плюща порядком судового нагляду. Згадувані нами факти говорять самі за себе. Наведені нами порушення КПК УРСР і Основ законодавства СРСР ми і родичі Л. І. Плюща готові засвідчити.

Надзвичайна закритість ведення справи і навіть неможливість ознайомитися з рішенням суду, очевидно, не дали нам установити в повному обсязі ступінь цих порушень.

У ході слідства і розгляду справи в суді першої інстанції виявився обвинувальний ухил і тенденційність у розв'язанні тих питань, які у зв'язку з відсутністю заборон у КПК звичайно розв'язуються на користь обвинуваченого (наприклад, призначення законного представника, виклик підсудного, залежно від його стану до суду і т. д.

Наявне порушення цілого ряду статей КПК УРСР про гласність судового розгляду — ст. 370 і ст. 9.

Наявність бодай деяких з цих порушень дає Вам підставу для опротестування справи на черговій сесії Верховного суду.

Ми не знаємо, на підставі чого робить свої висновки психіатрична експертиза, але як люди, що близько знали Л. І. Плюща і його родину протягом багатьох років, ми з усією відповідальністю стверджуємо, що Л. І. Плющ цілком нормальна людина, і вимагаємо проведення нової відкритої експертизи з включенням до складу експертної комісії двох лікарів-психіатрів, запропонованих родичами.

Ми розуміємо, що при кожному судовому розгляді можлива судова помилка. Однак, ніяка кара, навіть несправедлива, так не потрясла б усіх, хто знав Л. І. Плюща, як рішення суду про приміщення його на неозначений термін до спецпсихлікарні на примусове лікування.

У даному випадку мова йде не про звичайну судову помилку, а про помилку незмірно страшнішу.

Мова йде про насильницьке приміщення здорової людини до установи для душевно хворих, про введення в її організм сильно діючих препаратів, призначених для лікування важко хворих людей, і про можливий ментицид, тобто убивство людської особистості.

Трудно уявити собі людину, чиє сумління могло б спокійно витримати тягар подібної помилки.

м. Київ, лютий 1973.

Прокуророві УРСР

Житнікової Тетяни Іллівни, що мешкає за адресою: Київ, вул. Ентузіастів 33, кв. 36.

ЗАЯВА

Київський обласний суд над *Плющем Леонидом Івановичем*, що закінчився 29 січня 1973 року, дав мені дозвіл на побачення з чоловіком. Протягом 20 днів побачення мені не давали.

Після моєї заяви на ім'я голови КГБ при РМ УРСР 20 лютого мене запросили на розмову, у якій слідчий КГБ

Федосенко повідомив, що голова КГБ мені побачення дозволив.

На моє питання, чому побачення дозволив *голова КГБ*, коли у мене є дозвіл обласного суду (скільки мені відоме, після суду слідчі КГБ ніякого стосунку до підсудного не мають, тим більше, що Плющ Л. І., за рішенням обласного суду, не є підсудним, а визнаний душевно хворим), слідчий Федосенко мені відповів, що суд тут взагалі ні до чого — дозвіл дав голова КГБ.

Мало того, слідом за цим слідчий Федосенко виклав мені низку порад, як триматися на слідстві — про що можна і про що не можна говорити, і навіть, як чоловік запитає про справу, то говорити з ним про це не вільно. Зважаючи на те, що мій чоловік не ознайомлений зі справою, ступінь ізоляції його від зовнішнього світу становить 13 місяців, з його боку такі питання були б цілком природні.

У розмові слідчий до того ж неодноразово говорив про мій "норов" — під цим він, мабуть, розумів мої вимоги законности ведення слідства.

Природно, такий характер розмови не міг не обурити мене, і я припустилася зайво гострого вислову на адресу слідчого (Федосенко).

Слідчий заявив, що може позбавити мене побачення "назавжди", але все ж дозволив його і сказав, щоб я прийшла за дві години.

Коли я з сином прийшла на побачення, начальник слідчого ізолятора КГБ мені оголосив, що, "зважаючи на мою огидну поведінку", побачення не буде.

Мене дивує, що в своєму рапорті слідчий Федосенко, який повинен був відобразити інцидент, що стався, об'єктивно і спокійно, — перекрутив моє висловлювання — узагальнив його і переніс з себе особисто на організацію, тобто оббрехав мене.

Мій стан під час розмови з слідчим — після року слідства, суду і всього з цим пов'язаного все таки належало б зрозуміти. Я розумію, що дозволила собі образливий вислів стосовно слідчого Федосенка і готова прийняти за це відповідну кару. Але я зовсім не розумію, чому за це несе кару і мій чоловік, що перебуває під вартою уже понад рік.

Враховуючи, що обласний суд, у віданні якого перебуває вся ця справа і сам підсудний, не позбавляв мене права на побачення, — це рішення було прийняте органами КГБ і спрямоване фактично на погіршення становища Плюща.

Те, що сталося, дає мені підставу розглядати цей факт як ще одне порушення процесуальних норм, яке, очевидно, впливає з усіх порушень слідства і судового розгляду, про які я повідомляла в попередніх заявах.

Прошу Вас розглянути витворену ситуацію, не погіршувати становища Плюща І. І., караючи його за не вчинений ним проступок, і дати йому можливість побачитися з своєю родиною.

2 березня 1973.

Я, Ада Іванівна Плющ, сестра Плюща Леоніда Івановича, заарештованого в січні 1972 року.

Недавно на виклик невістки (дружини брата) я їздила до Києва, де 25 січня почався суд над моїм братом.

Ні мене, ні дружину брата на суд не допустили, нам лише зачитали вирок. Мій брат був визнаний неосудним на підставі медичної експертизи. Експертиза будувалася на свідченнях свідків чи таких, що мало знали мого брата (свідок Шевченко бачився з братом лише півгодини), чи таких, що не зустрічалися з ним за останні 5 — 10 років.

Мене ж у справі брата навіть не викликали. Я жила разом з братом у 58 — 60-их роках. Потім протягом

останніх десяти літ ми дуже часто з ним зустрічалися. На літо він приїжджав до нас в Одесу, а під час своєї відпустки і мама, і я їздили до нього в Київ.

Ні мама, ні я ніяких дивацтв у поведінці брата не помічали. У нього завжди було багато друзів, які любили брата за одвертий характер, його терпимість до людей і їх помилок.

У школі він був один з перших з успішности, охоче допомагав товаришам з математики, брав участь у математичних олімпіадах, у влаштуванні шкільних вечорів. Це я пишу зі слів матері і шкільних товаришів брата. Школу він закінчив зі срібною медалею.

Дні, проведені з братом, вважаю ліпшими днями свого життя. Він умів не лише цікаво розповідати про науку, літературу, а й уважно вислухувати співрозмовника, коли треба — допомогти. За це й люблять його і близькі й друзі.

Одного з свідків я добре знаю. Це Недорослев. З братом знайомий він десь з 1960 року. Недорослев жив в Одесі, брат у Києві. Зустрічалися влітку. Потім Недорослев переїхав до Києва (у 66 — 67 році). Невдовзі їх дружба зійшла нанівець, останні п'ять років вони майже не зустрічалися (поминаючи п'яні наскоки Недорослева до брата).

І ця людина раптом виявляється в числі головних свідків у справі брата, і його свідчення служать приводом до психологічної експертизи.

Товаришу прокуроре, я дуже прошу Вашого втручання в цю справу і дуже прошу переглянути її.

ПРОТОКОЛ ОБШУКУ

м. Київ

28 серпня

Слідчий прокуратури Дарницького району м. Києва Сидоренко з участю понятих Медведук Віктор Володимирович, що мешкає в Києві, вул. Ломоносова, 37/1, кв. 44.

і Зінкевича Миколи Семеновича, що мешкає Київ, вул. Дніпродзержинська 126,

а також дільн. інспектора Дарницького РВВС

і в присутності Житнікової Тетяни Іллівни з збереженням вимог ст. ст. 169-171, 176 і 177 КПК РСФРР провів обшук у квартирі ч. 36 дому 33 по вул. Ентузіястів у квартирі гр-ки Житнікової Т. І. з метою розшуку і вилучення творів наклепницького характеру.

Вищеназваним особам з'ясовано їх право бути присутніми при всіх діях слідчого і складати заяви з приводу тих чи інших його дій. Понятим, крім того, з'ясовано на основі ст. 135 КПК РСФРР їх обов'язок стверджувати факт, зміст і наслідки обшуку.

Обшук розпочато о 7 год. 45 хв., закінчено о год. хв.

Перед початком обшуку слідчий оголосив постанову про це від 9 серпня 1973 року, після чого гр-ці Житніковій Тетяні Іллівні запропоновано видати наявні в неї твори наклепницького характеру, на що Житнікова відповіла, що таких у неї немає.

У зв'язку з цим проведено обшук у її квартирі ч. 36 дому ч. 33 на вул. Ентузіястів.

При обшуку знайдено і вилучено:

2 листи і поштова картка на ім'я Житнікової Т. І. від Некіпелова В. А. з зворотною адресою: 601330, Советская

2-г кв. 14. Перший лист починається словами: "Танечко, дорога..." закінчується "...кину з Владіміра, щоб дійшло скоріше". На коверті штамп "19. 06. 73 р. Владімір" "21. 06. 73 Киев". Другий лист (листівка в коверті) починається словами "Дорога Танечко..." закінчується "...жду книжки з okazjiю". На коверті штампи "Ковров Владімір. обл. 2. 7. 73" "Киев 2. 7. 73". На поштовій листівці, що починається словами "Дорога Таню..." закінчується словами "... марку з Сквородою". Копія листа, видрукованого на машинці до писання, що починається словами "Андрію Володимировичу", закінчується словами "... коли ж трапиться, що мій лист не потрапить до Вас, я постараюся довести його текст до Вашого відома кожним іншим способом" (на 3 листах). Копія листа, віддрукованого на машинці до писання, що починається словами: "Шановний товаришу Тімаков!", кінчається словами "... з пошаною 26. II. 73" (на одному листі). Заява гр-ки Житнікової Т. І. до Верховного суду УРСР (копія), віддрукована на машинці до писання на 4 листах від 14 лютого 1973. Лист, віддрукований на машинці до писання, на 4 листах, що починається словами: "Миколо Вікторовичу! Леониде Іллічу! Олексію Миколаєвичу!", закінчується словами: "Не одержавши ніякої відповіді і навіть поштового повідомлення про доручення мого листа адресатам, посылаю цей текст удруге", дата 7 липня 1973. У Житнікової лишилося 5 копій листа аналогічного змісту. Заява на ім'я голови Верховного суду УРСР від С. Є. Боршевського, А. А. Верхмана, В. Є. Ювченко, А. Д. Фельдмана, віддрукована на машинці (копія) на 7 листах, датована березнем 1973. Шкільний зошит у зеленій обкладинці з написом "Заява прокуророві УРСР від Ювченко В. Є." на 12 листах. Копія рукописної заяви на ім'я заступника прокурора Київської області від Боршевського С. Є. на

одному листі. Поштова картка на двох листах, що починається словами "Дорога Таню!", закінчується словами "цілуємо, Ніна, Вітя". Повідомлення про вручення поштового пересилання президентові Академії медичних наук Тімакову на I листі. Повідомлення про вручення поштового пересилання гр. Снежневському А. В. Перераховане вище вилучене в течії у шухляді писемного стола, що знаходиться у першій кімнаті квартири Житнікової і в шухляді цього ж стола, що знаходиться у цій же кімнаті.

Обшук закінчено о 12, 35 28.VIII.73.

У процесі обшуку від понятих, що були присутні, і Житнікової Т. І. зауважень чи заяв не було.

Протокол прочитали, записаний правильно

поняті: 1)

2)

дільн. інспектор

Житнікова

Слідчий

Сидоренко

Начальникові управління ВТУ

т. Макагонову В. Є.

ЗАЯВА

Мій чоловік, Плющ Леонид Іванович, 1939 року народження, перебуває під цю пору у Дніпропетровській спецпсихлікарні. Відвідини його на побаченні, розмови з ним, з лікарем і черговим режиму змусили мене звернутися до Вас у ряді питань, що стосуються утримання мого чоловіка.

Важкий моральний його стан, умови утримання, які мають місце, змушують мене просити Вас перевести

чоловіка в іншу установу. Основні мотиви цього такі: моєму чоловікові не дають можливості вести листування навіть з найближчими родичами; письмове приладдя дають лише раз на тиждень по неділях, і навіть ці листи не доходять на адресу. Так, за 5 місяців перебування його в лікарні я не одержала від нього жодного листа. Йому не дають можливості працювати — тобто читати, працювати з книжками. Така заборона не викликана медичними висновками, а пояснюється настановою осіб, що керують режимом утримання (так мені пояснив черговий по режиму). Бож як вважати (а ні чоловік, ні я так не думаємо) його психічно хворим на ґрунті "ідей реформаторства і месіянства", тобто на ґрунті проблем соціального характеру, то це ніяк не дає підстав забороняти чоловікові працювати над проблемами суто теоретичними, тобто пов'язаними безпосередньо з його фахом математика. Як мені й було вияснено, за характером утримання чоловік має право на одержання літератури, що його цікавить, з ділянки математично-психологічної теорії гри (це та ділянка науки, в якій він працював останні роки).

Пригноблююче враження залишив у мене і зовнішній вигляд чоловіка — його оляг на 2-3 розміри більший, ніж потрібно, надзвичайно старий, позапіраний. Ураховуючи, що для людини його становища це дуже істотне, тобто навіть одяга допомагає зберегти людську подобу, я звертаю Вашу увагу і на це.

Я не прошу ніяких умов для мого чоловіка — просто прошу дотримання звичайного режиму. Я побоююся, що хтось для мого чоловіка створює умови, в яких бракує того мінімально кінцевого елемента здорового глузду і співчуття по відношенню до людей, що опинилися в такому становищі, як мій чоловік.

Дуже прошу Вас допомогти мені.

29. 08. 73

Житнікова.

Верховний суд УРСР

Народний суд Ленінського району м. Києва

ч. 809/1

24. VIII. 1973

ДОВІДКА

Видана ця дружині боржника Плюща Л. І. в тому, що його борг 73 карб. 35 коп. за визначенням Київського обл. суду від 29. І. 1973 повнотою сплачено в н/суді Ленінського р-ну.

Підпис

ЧАСТИНА V.
Додаткові документи

ч. 1

ЗВЕРНЕННЯ НА ОБОРОНУ ПЛЮЩА

До Міжнародного Червоного Хреста
До Міжнародного комітету захисту прав людини в Радянському Союзі
До Міжнародної ліги оборони прав людини

Ми звертаємося до вас з закликом зробити все можливе для врятування життя Леоніда Плюща, який з липня 1973 року перебуває в Дніпропетровській спеціальній (тюремній) психіатричній лікарні МВД УРСР. Леонід Плющ входив до складу Ініціативної групи, що льояльно виступала на захист прав людини і проти незаконних репресій. Його заарештовано в січні 1972 року і за вироком Верховного суду УРСР, який ми вважаємо цілковито не обґрунтованим, спрямовано до Дніпропетровської психіатричної лікарні-тюрми, що відома з суворости режиму навіть серед інших установ цього типу. Він перебуває в палаті, де разом з ним ув'язнено понад 25 осіб у жахливих умовах принижень, знущань і фізичних мук. Безконтрольне і безглузде застосування галопіридолу у великих дозах довело до гострого погіршення його здоров'я, до крайнього виснаження і хронічного відчуття

холоду, до слабости, набрякання, корчів, втрати апетиту. Плюш не може вже читати, писати листи і користуватися належною в'язням одноденною прогулянкою. На всі прохання дружини повідомити їй діагнозу чоловіка, дані про його стан і лікування адміністрація лікарні відповідає відмовою. Останнього разу дружина Плюща бачила свого чоловіка 4 січня. Листів від нього немає. Ми побоюємося, що його стан тепер ще гірший.

Леонид Плюш перебуває на межі загибелі. Ми закликаємо вас домагатися міжнародної інспекції у Дніпропетровській спеціальній психіатричній лікарні, як і в інших лікарнях цього типу, міжнародної експертизи стану здоров'я Леоніда Плюща і переведення його для відновлення зруйнованого здоров'я до закордонної лікарні. Звернення до вас і в вашій особі до міжнародної громадськості єдиний для нас шлях, що лишається для врятування життя Леоніда Плюща.

12 лютого 1974

Олена Боннер, Тетяна Великанова, Сергій Ковальов, Андрій Сахаров, Андрій Твердохлеб, Тетяна Ходорович

ч. 2

До Міжнародної асоціації лікарів психічного здоров'я
До Міжнародної асоціації юристів

ЗВЕРНЕННЯ

Звертаюся до вас з надією, що ви, безсторонньо розглянувши ті матеріали, які мені з величезним трудом пощастило зібрати, не лишитеся байдужими до долі мого

прекрасного друга, вдумливого молодого вченого Леонида Івановича Плюша.

Дуже прошу вас переслати ці матеріали разом з вашим кваліфікаційним висновком або особисто Генеральному секретареві ООН панові Курту Вальдгаймові, або до Комісії захисту прав людини при Соціально-економічній раді ООН.

Вдячна вам за ваш труд і увагу, з надією одержати відповідь

(Підпис)

(Т. Ходорович)

Тетяна Сергіївна Ходорович,
СРСР, м. Москва И-41, пр. Миру,
д. 68, кв. 156,
тел. 281-88-15.

Р. S. Прошу широко оприлюднити мій нарис і матеріали, що його ілюструють.

ч. 2а

КАРА БОЖЕВІЛЛЯМ УЧЕНИЙ І ДЕРЖАВА

Ще одна карна акція проти "інакодумання": 29 січня в Києві засуджено на ув'язнення у тюремній психлікарні ученого-математика, психолога і літератора Леонида Плюша.

Л. Плюш пішов по сліду Петра Григоренка, Івана Якимовича, Віктора Файнберга, Володимира Борисова, Наталі Горбаневської, Володимира Гершуні, — що свого часу відкрито і мужньо протестували проти беззаконня і дискримінації, порушення громадянських свобод, відродження в країні чорної тіні сталінізму.

Ув'язнення в домі божевільних, *кара божевільням* — трудно уявити собі більш жорстокий і неморальний спосіб розправи держави з громадянином, що не захотів жити й мислити за її доктринами.

Я не буду, навіть не намагаюся проробляти будь-яку "антиекспертизу", тобто, скрупульозно використовуючи медичні терміни, доводити цілковиту психічну нормальність Леоніда Плюща.

Л. Плющ для мене не лише *нормальніший* першого-ліпшого з тих державних психіатрів, що тортурували його, він нормальніший від усього департаменту, за наказом якого була організована ця страта. Уже з багато кращими наслідками можна було б розглянути з погляду психіатричної норми логіку їх характерів і вчинків, і я вірю, що раніше чи пізніше таке дослідження буде зроблене.

Так, мозок Плюща — не звичайний, високий мозок. Може бути, на перший погляд дещо розкиданий у своїх зацікавленнях. Кібернетика і психіатрія, давньоіндійська філософія і структурна лінгвістика, історія юдаїзму і теорія гри в нарди... Того, хто бував у його помешканні і бачив його бібліотеку — саморобні стеляжі, що розпадаються під тягарем книжок і підпирають стелю, — вражала строкатість цієї колекції. Довоєнний багатотомник Леніна в червоних палітурках з матерії і стопка тонких, до розтину книжок Леоніда Андреева з додатків до дореволюційної "Ниви"... Маркс і Толстой, Достоевський і Ібсен, Фрейд і Швайцер.... Кожною новою книжкою Плющ тішиться захоплено й жадібно. Ні, це не сліпа пристрасть колекціонера. Він витискає з книжки все, що може знадобитися в дальшому для будови нової, *своєї* думки.

Різносторонність інтересів не означає, що Плющ у своєму творчому шуканні "розпливався мислю по древу". Основне спрямування його праці визначається досить чітко.

Аналітик за складом ума, математик-теоретик, Плюш живе в прекрасному і стрункому світі математичної логіки. Тим не менше його хвилюють головним чином проблеми людських взаємин — світ хаотичний, неподатливий, нервовий.

Плюша глибоко хвилюють проблеми суспільної моралі. Він намагається зрозуміти психологію зрадництва, відступництва від моральних ідеалів — як у пляні індивідуальному, так і в суспільному, соціальному. Чи існує, образно висловлюючися, "ген зради"? Чому вона в окремі періоди історії так всеохопно розливається? Його цікавить суспільство, в якому людські відносини викривлюються настільки (чому?), що аморальність, відступництво, ренегатство робляться не лише нормою поведінки — ледве не зразком громадянської звитяги. Як лікувати таке суспільство і чи можна йоговилікувати?

Плюш багато думав над працею про психологію ренегатства і психологію "суспільного непротивенства", пасивності мас, що визначається клясичною формулою "моя хата скраю". Його цікавила поведінка російської інтелігенції в минулому і сучасному, початки і причини її моральної деградації за окремих історичних епох.

Ще під час московського процесу над А. Гінсбургом і Ю. Галансковим (1968) Плюш намагався зрозуміти, пояснити для себе лінію поведінки В. Добровольського — людини невисокого морального рівня, що звела наклеп на своїх товаришів. Що це, — запитував Л. Плюш, — *випадковість*, як наслідок слабости окремої людської натури чи *причинний слід*, запрограмований вияв моральної зіпсутости якогось покоління в своїх нащадках?

Обмірковуючи в останні роки деякі висновки Фрейда, Л. Плюш накреслив оригінальну теорію ролі *суспільної підсвідомости* в історичному процесі. Він писав про взаємодію між цим, внутрішнім шаром і сферою суспільної свідо-

мости, про вулканічні прориви підсвідомого крізь шкаралушу офіційного світорозуміння, про значення підсвідомого в підготові й прискоренні зміни суспільних відносин.

Ця теорія була сформульована у чернетковому нарисі "Помилка на слові реакції", який увійшов потім у значно більшу працю "Нашадки Сталіна".

Слід сказати, що майже всі відомі етично-соціологічні статті Плюща, у тому числі, здається, найбільша і найвикінченіша — "Нашадки Сталіна", являють собою лише складові частини однієї великої праці про етику суспільних відносин у сучасній державі. На жаль, Плющеві не довелося не лише систематизувати, зібрати докупи, але навіть зберегти *всі* фрагменти цієї праці: бувши головним чином у вигляді чернеткових записів і шкідів у тонких, блаженських зошитах, вони були безслідно вилучені при двох обшуках: у 1969 і 1972 роках.

На жаль, така доля може спостигнути в нашій країні кожного вченого, що його творчість не санкціонує держава. Який уже там індетермінізм — свобода наукового вибору й авторської концепції, коли, перш ніж зробити якийсь запис, ти мусиш бути впевнений, що зумієш його зберегти! У країні несвободи творчості, жорстокого державного контролю над думками і настроями, далеко не кожному щастить реалізувати свій творчий задум, якщо він іде врозріз з ортодоксальними настановами...

Праці Л. Плюща при всій складності їх задуму і структури не мають на собі печатки книжності, абстрактного теоретизування. Кожна — живий відгук на проблеми дня, нашої дійсності, породжений пристрасним бажанням бачити цю дійсність розумнішою й досконалішою. Держава в працях Плюща — це не абстрактна держава, це завжди

наша держава в тому вигляді, в якому вона є і якою вона могла б не бути, а психологія — не теоретичний модель, а стан душі нашого сучасника. Плюща цікавить сталінізм, але не як історичне явище, а як психологічний феномен. Що це, патологічне заціпеніння душі мільйонів людей чи... її жива потреба? Як довго таке заціпеніння може тривати? Чому вітер історії ніяк не вирве з коренем і не видме з країни цупкий бур'ян сталінізму? Чим живуть і чим сильні в *наші дні* "нащадки Сталіна"?

Одна з останніх праць Л. Плюща — "Етична настанова" (1970). Вона, попри висунені самим автором "настанови у внутрішньополітичній боротьбі" і в "міжнародних відносинах", містить надзвичайно цікаві висновки і міркування про настанови, "що виходять за межі минулого й сучасного". Прикладом такої настанови може служити "настанова добра", що грає ролю "духових будівельних риштувань майбутнього". Зосереджуючи свою увагу на "настанові песимістичного оптимізму" і "героїчного песимізму", Л. Плющ твердить, що обидві ці настанови — гідні точки погляду. Перша спрямована на "шукання шансів врятувати світ, тобто створити суспільство, що дає можливість людині стати людиною". Друга, заперечуючи цю можливість, вважає, що людське Я з любови до себе "проголошує сваволю" — "не хочу бути лайном і буду боронити свої людські вартості навіть і в тому випадку, коли лищуся сам". Поведінка Л. Плюща — найкраще підтвердження життєвості досліджуваних ним настанов.

З-під пера Л. Плюща виходять й актуальні публіцистичні статті. Наприклад, відкритий лист академікові Семйонову — відповідь на виступ останнього в "Литературной газете" (1970) — схвильований монолог про

моральну відповідальність ученого за вчинки розуму і рук своїх.

Довго і терпляче досліджує Л. Плюш творчість двох реакціонерів пера — Всеволода Кочетова й Івана Шевцова, вбачаючи в ній характеристичний для "нашадків Сталіна" історичний інфантилізм. І хоч ця праця, як уже говорилося, становить лише частину його майбутньої книжки про взаємовідносини між особистістю і державою, усього лише один розділ, який умовно можна було б назвати "етикою (точніше — антиетикою) творчості", вона цікава і як зразок чисто літературної критики.

Лишаючися людиною науки, Плюш не цурається і прямої громадської діяльності. Одинцем і спільно з друзями він не раз виступає на захист громадянських прав, свободи переконань, творчості. Громадянський неспокій і сумління Плюща знайшли свій найвищий вислів у підписанні ним низки протестів і деклярацій у складі Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР.

При тому всьому Л. Плюш ніколи не був борцем-фанатиком. "Як хочеться засісти на селі, в якійнебудь засипаній снігом гуцульській хаті, обкластися книжками, заходитися, нарешті, коло теорії гри..."

— Як небагато і як це недосяжне! У цій тезі — весь Плюш.

Людина "чистої науки" (мені хочеться думати, що така все таки існує), він, звичайно, мріяв віддатися їй до кінця.

Поглиблено працюючи над питаннями застосування математики у біології й психології, Л. Плюш заглиблюється в теорію гри: намагається створити її морфологію, моделює її структуру, експериментує, творить нові гри. Для цього потрібно серйозно попрацювати над мітологією, історією елітарних культур, магією, фетишизмом. Він

починає добирати літературу — на жаль, куцу.* Але математика і тут потрібна йому лише як засіб проникнення в таємниці соціології. Дослідник з природи, Плющ, якби в нього були елементарні умови для праці, міг би збагатити науку. Йому б повний, *світовий* каталог, можливість підключити до праці потрібну книжку *кожної* країни, *кожної* історичної концепції й філософичної системи. Леле, рідна країна не може дати йому навіть такої свободи! Це — перший ступінь несвободи радянського вченого, що обирає *свій* шлях у науці.

Плюс до цього розпачливе, нелюдське убогство. Адже Плющ понад три роки (аж до арешту) був без праці, живучи з родиною з чотирьох осіб на мізерний заробіток дружини. (У 1968 році Плюща звільнено з Інституту кібернетики з політичних мотивів, і він ніде більше влаштуватися не міг). Це — другий можливий ступінь несвободи радянського вченого, якщо він не хоче поступитися своєю внутрішньою свободою.

Леонид Плющ, я тверджу це з повною відповідальністю, не хотів цікавитися, та й не цікавився ніякою "політикою" у повному розумінні цього слова. Тільки ж неспокойне, сумлінне серце вченого не могло битися осторонь від біди і потреб суспільства.

Йому хочеться сидіти в бібліотечі, обережно перегортувати якунебудь книжку, а замість цього треба їхати до Харкова, де відбувається судовий процес над Генріхом

*Куцу — не тому, що в багатющих книжкових сховищах нашої країни, таких, скажімо, як Всесоюзна бібліотека ім. В. І. Леніна, немає такої літератури. Куцу тому, що ця література тримається під *заборонаю* і може бути видана тільки за спеціальним дозволом. Її можуть одержати лише державні службовці, що працюють над запланованими темами, висновки з яких ще до початку дослідження були офіційно схвалені. Незалежні вчені позбавлені такої можливості.

Алтуяном,* — стовбичити на вітрі перед будинком суду (бож у середину однак не впусять)...

Він залишає відкриту книжку, недописану статтю. Він іде до Харкова і мерзне на цих розпачливих східнях — лише для того, щоб своєю присутністю підтримати друга і зробити здобутком привселюдности ще одну розправу влади над інакодуманням і незгодою.

Ініціативна група... протести... листи до ООН. Усе — привселюдно і в ім'я привселюдности, єдиного засобу боротьби з сваволею. На оборону Х... У... Z... Звичайна громадська діяльність, можлива в першій-ліпшій бодай трохи цивілізованій країні. Лише не в нашій! І держава врешті-решт карає вченого-подвижника, карає саме за "політику", якої він не лише ніколи не шукав, але, по суті, і не цікавився нею.

Леонид Плюш не повернувся до читальної залі, до фоліанту, що чекав на нього... І навіть до заметеної снігом гуцульської хатини.

СЛІДСТВО, ПРАВОСУДДЯ, ПСИХІЯТРІЯ

29 січня Київським обласним судом був засуджений на ув'язнення у психіатричній лікарні спеціального (тобто тюремного) типу Леонид Іванович Плюш. Це рішення було опротестоване у касаційній інстанції. Верховний суд УРСР ухвалив примістити Л. Плюша на примусове лікування у психіатричній лікарні загального типу. Прокуратура УРСР, вважаючи "діяння" Л. Плюша особливо небезпечним державним злочином, опротестувала касаційне рішення Верховного суду УРСР і наполягала на приміщенні Л. Плюша у психіатричній лікарні-тюрмі. "Справу" Плюша передано на розгляд Пленуму Верховного суду УРСР.

*Див. "Хроніку текущих событий", ч. 11.

Пленум ухвалив постанову про передачу "справи" знову до Верховного суду УРСР.

Леонид Плюш по-давньому перебуває у слідчій тюрмі українського КГБ у повній ізоляції.

■ Передо мною ті малочисельні матеріали у справі Л. Плюша, які з великими труднощами, по крупинці, вдалося зібрати.

У них освітлюється наступний вірогідний факт: Леонид Плюш за ухвалою суду першої інстанції силоміць примішений до психіатричної лікарні тюремного типу. Це не вчинок групи гангстерів від науки, що викрали людину для якогось там експерименту. Це — *державне* міроприємство, ледь прикрите фіговим листком правосуддя і психіатрії.

Зрештою, дивіться самі.

З 25 до 29 січня у Київському обласному суді розглядалася справа Л. І. Плюша, обвинуваченого за ст. 62 КК УРСР (ст. 70 КК РСФРР).

Склад суду: голова — Дишель,
народні засідателі — Москалюк,
Грама,
прокурор — Питенко,
адвокат — Кржепицький.

Суд — закритий, через це матеріали слідства і суд лишилися в таємниці. Відоме лише рішення суду, згідно з яким підсудному інкриміновано:

а) зберігання і розповсюдження кількох машинописних текстів (у тому числі 3 випуски "Хроніки" по одному примірнику, 2 випуски "Українського вісника" по одному примірнику), які на суді фігурували як антирадянські.

наклепницькі, такі, що ганьблять радянський державний лад;

б) виготовлення, зберігання й поширення рукописних праць, з яких 7 визнані авторськими ("Лист радянському урядові", "Россіантові", "Наші завдання", "Лист до 'Комсомольської правди'", "Психологічна настанова на допиті", "Етика і боротьба", "Психологія інтелігентної зради"). Усі вони були кваліфіковані як антирадянсько-наклепницькі, такі, що ганьблять радянський державний і суспільний лад;

в) підписування "антирадянських" листів до ООН у складі "нелегальної організації", що називає себе Ініціативною групою для захисту прав людини в СРСР;

г) ведення антирадянських розмов.

З цього ж рішення слідує, що Л. І. Плюш здійснив інкриміновані йому дії (ст. 62 КК УРСР) в неосудному стані.

Київський обласний суд ухвалив примістити Л. І. Плюша до психіатричної лікарні спеціального типу на примусове лікування.

Судовому розглядові, як відомо, передує розслідування справи, тобто слідство. До цього й звернемося.

Порушення радянських законів, допущені у ході слідства

1. Перевищені всі, припустимі за КПК УРСР (як і за "Основами законодавства Союзу РСР"), строки тримання обвинуваченого під вартою. Закон говорить: "Тримання під вартою при розслідуванні справи не може тривати більше двох місяців. Цей строк може бути продовжений лише з уваги на особливу складність справи прокурором області... до трьох місяців, а Прокурором УРСР... до шести місяців з

дня ув'язнення під вартою. Дальше продовження строку тримання під вартою може бути здійснене лише у виняткових випадках Генеральним прокурором СРСР додатково на строк не більше трьох місяців" (ст. 156 КПК УРСР, ст. 97 КПК РСФРР).

Обвинувачений Л. Плюш перебував під вартою без суду 12 місяців. Слід зауважити, що для дотримання "законности" (фіговий листок ч. 1), для продовження слідства в даному конкретному випадку (як, зрештою, і в багатьох інших конкретних випадках) *знадобилася зміна закону*, діючого на території УРСР. Прокурор для нагляду за справами, що перебувають у віданні КГБ, повідомив, що є постанова Верховної Ради СРСР за підписом тт. Підгорного і Георгадзе про продовження строку слідства над Л. І. Плюшем до одного року.

2. Попереднє слідство проводилося без участі оборонця, що, як визнати "неосудність" обвинуваченого, свідчить про порушення ст. 417 (Коментар, п. 4 КПК УРСР, ст. 405 КПК РСФРР): "У справах осіб, що вчинили суспільно небезпечні дії в стані неосудности, а також осіб... участь оборонця являється обов'язковою. Оборонця допускають до участі в справі з моменту встановлення факту душевного захворювання особи, що вчинила суспільно небезпечну дію".

Яким чином цього досягнуто?

Л. І. Плюша спрямовано до Москви для проведення судово-медичної експертизи у кінці квітня 1972 року. Відомо, що на той час допити обвинуваченого уже припинилися. Це дало можливість органам КГБ провести попереднє слідство у справі Л. Плюша *без участі адвоката*, але зате з *мотивуванням* про його необов'язкову участь у зв'язку з тим, що обвинувачений був визнаний душевно хворим після закінчення слідства (фіговий листок

ч. 2). Саме таке мотивування було повідомлене дружині, але лише в грудні 1972 року (тобто по закінченні річного строку слідства, перед передачею справи до суду), коли у відповідь на її багаточисельні скарги і заяви (див. Додатки) їй, нарешті, офіційно оголошено, що її чоловік — "душевно хворий".

3. Під час ведення слідства роблено психологічний тиск не тільки на свідків, а й на обвинуваченого, що суперечить ст. 22 КПК УРСР і коментарям до неї.

Приклади: а) позбавлення обвинуваченого протягом цілого року будь-якої інформації з зовнішнього світу, зокрема інформації про його родину.

б) *Навіть адвокатів*, при порушенні всіх законів про захист, за весь час слідства було дане лише одне побачення з Л. Плющем — при передачі справи до суду. Клопотання адвоката про надання йому бодай ще одного побачення до суду було відхилене з мотивуванням — "у цьому немає потреби".

в) Можна припустити, що проведення психіатричних експертиз було теж одним із засобів тиску на обвинуваченого, що відмовлявся брати участь у слідстві.

г) У зв'язку з викликом до КГБ у справі чоловіка Т. І. Житнікова (дружина Плюща) зазнала цілого ряду незаконних репресій позасудового характеру. Так, її усунули від службових командировок, перестали друкувати в медичному журналі її статті, з видавничого пляну була вилучена складена нею у співавторстві хрестоматія.

г) Роблено тиск і на свідків С. Боршевського і В. Ювченко, які у зв'язку з цим послали заяву-скаргу на ім'я Прокурора УРСР. (Відповідь не надійшла).

Судово-медичні експертизи і їх призначення

1. Обвинуваченого без жодних підстав піддано судово-психіатричній експертизі. Таким чином була порушена ст. 204 КПК УРСР: "При наявності в справі даних, які дають підставу припускати, що обвинувачений під час довершення суспільно небезпечної дії був у неосудному стані... слідчий... призначає судово-психіатричну експертизу". Згідно з коментарем до цієї статті, навіть *навмисне убивство* з обтяжуючими обставинами не являється підставою для проведення судово-психіатричної експертизи, якщо в справі відсутні дані про психічну неповноцінність обвинуваченого (ст. 204, п. 2 комен. до КПК УРСР).

"У справі математика Л. І. Плюща, що закінчив з медалею середню школу, переможця математичних олімпіад, посідача університетського диплому, автора кількох наукових статей, що *ніколи не хворів на психічні розлади* і не був на обліку в жодній психіатричній установі — природно, таких даних не було і не могло бути".*

Цими даними (фіговий листок ч. 3) послужили, очевидно, лише свідчення кількох свідків, що підтвердили на допитах в наслідок психологічного тиску на них з боку слідчого його версію про "неосудність" Плюща, про те, що Плющ — "божевільний", "такий самий ненормальний, як Григоренко" (!). Таке було заявлене, наприклад, свідкові В. Бондарчукові 26 січня 1972 під час очної ставки з Л. Плющем, тобто *на 14 день* слідства. Свідок Ф. А. Діденко (у лютому) був уведений в оману слідчим І. І. Суром, який заявив, що в КГБ одержали листа від матері Л. Плюща, в якому вона пише про "дивацтва" сина. (У дійсності такого листа мати Л. Плюща не писала). Свідкові Е. Г. Недорослеву у червні також заявлено про те, що Плющ —

*Див. додаток ч. 5

"божевільний". Такі заяви насторожують і лякають, бо вони свідчать про те, що питання про психічний стан здоров'я обвинуваченого, суттю справи, перебуває в компетенції органів КГБ, а не медицини. Судово-психіатричним експертам-лікарям лишається лише надати медичної форми (фіговий листок ч. 4) тому рішенню, про яке їх повідомляють.

Психологічний тиск на свідків вживано також і в самій формі навідних питань: "Чи не здається (не здавався) Вам Плюш дивним?" У висліді деякі свідки відповідали на це питання ствердно.

Є підстави припускати, що в якості "даних про психічну неповноцінність обвинуваченого" органи дізнання використали і факт відмови обвинуваченого давати свідчення.

2. При оцінці психічного стану обвинуваченого бралися до уваги свідчення свідків, що мало знали, майже не знали Л. Плюша або не бачили його за останні 5-10 років. Так, наприклад, на суд були викликані: свідок Шевченко, що бачив Л. Плюша раз за життя протягом однієї години; свідок Колесов — епізодичний знайомий протягом дуже короткого часу в 1963 році (цей час взагалі не розглядався в справі) та ін. Разом з тим рідна сестра Л. Плюша, що має, до речі, середню медичну освіту, не була викликана для дачі свідчень про психічний стан брата ні під час слідства, ні на суд. Не були викликані на суд і особи, що добре знали Л. Плюша (про це див. наст. пункт). Не були враховані свідчення дружини Л. Плюша, дані на слідстві, які засвідчують його повне психічне здоров'я.

У результаті Л. Плюш був підданий, за офіційними даними, двом судово-психіатричним експертизам (за неофіційними даними — трьом: третя була першою, яку проводила Комісія експертів судово-психіатричного відділу лікарні ім. Павлова: доктор мед. наук Ліфшиц, зав. від-

ділом Винарська, лікар Кравчук — амбулаторним шляхом і визнала Л. Плюща осудним).

Зупинімося, одначе, на офіційних даних.

Прокурор для нагляду за справами, що знаходяться у віданні КГБ УРСР, тов. Малий, шойно в кінці грудня 1972 року (тобто після закінчення слідства) повідомив дружину Л. Плюща, що в справі обвинуваченого Л. І. Плюща наявні тексти двох судово-медичних експертиз про психічний стан його здоров'я.

Перша експертиза була проведена в Москві Комісією під головуванням директора Науково-дослідного інституту судово-психіатричної медицини ім. Сербського, члена-кореспондента АМН Г. В. Морозова (члени Комісії: проф. Д. Р. Лунц, канд. мед. наук А. К. Качаєв). У висновку Комісії говориться, що Л. І. Плющ хворий на шизофренію "з ознаками параноїдального розладу, ідеями реформаторства, елементами месіянства...", що він "неосудний і підлягає примусовому лікуванню у спеціальній психіатричній лікарні".

Друга експертиза була проведена теж у Москві Комісією, зформованою рішенням Міністерства охорони здоров'я СРСР у наступному складі: голова — академік А. В. Снєжевський, члени — член-кореспондент Г. В. Морозов, проф. Д. Р. Лунц, керівник відділу Онуфрієв. У висновку Комісії говориться, що Л. Плющ хворий на форму млявого перебігу шизофренії, і "його стан здоров'я під цю пору свідчить про початок змін у бік емоційно-вольового розладу, втрати актуальності ідей реформаторства, трансформації їх в ідеї винахідництва в ділянці психології",* хворий потребує примусового лікування у психіатричній лікарні загального типу.

*Це пов'язане з тим, що Плющ протягом усього строку ув'язнення працював і продовжує працювати над теорією гри.

Таким чином дві* "авторитетні" Комісії визнали Л. Плюща "неосудним", але дали суперечні рекомендації про тип лікарні для його приміщення.

Суд з двох лих вибрав більше.

Порушення радянських законів, припущені під час судового процесу

I. Відмова свідкам, що брали участь у слідстві, в проханні дати додаткові свідчення на суді. Свою відмову суддя Дишель мотивував тією обставиною, що суд вирішує питання про примусовий захід медичного характеру і не вважає потрібним запрошувати в якості свідків не психіатрів (фіговий листок ч. 5).

Це мотивування судді Дишеля суперечить ст. 419 КПК УРСР: "У судовому засіданні допитують свідків і перевіряють докази, що доводять чи спростовують суспільно небезпечні дії, вчинені даною особою, а також перевіряють інші обставини, що мають істотне значення для розв'язання питання про застосування примусових заходів медичного характеру".

Лишається додати, що ні в кого з свідків, допитаних на суді, немає медичної освіти (це, до речі, і законом не передбачене).

II. У ході розгляду справи в суді виявлялася тенденційність у розв'язанні тих питань, які, за відсутності прямих заборон у КПК, звичайно розв'язуються на користь обвинуваченого.

Приклади.

Було відхилене прохання дружини Л. Плюща про участь у суді законного представника — на тій підставі, що в КПК УРСР немає статті, згідно з якою суд при розгляді

*Про долю третьої експертизи ми нічого не знаємо, крім того, що (за словами прокурора й адвоката) у справі Плюща її немає.

справи, що стосується душевно хворого, зобов'язаний увести його законного представника. Дійсно, в КПК УРСР немає статті, що містить пряму вказівку на konieczність участі законного представника. Однак там немає й заборонної статті.* У цьому випадку, згідно з ст. 20 Конституції (Основного Закону) СРСР — "На випадок розбіжності закону союзної республіки, діє загальносоюзний закон" — суд зобов'язаний був керуватися ст. 28 Основ громадянського судочинства СРСР, яка передбачає участь законного представника при розгляді справи, що стосується душевно хворого.

Було відхилене також прохання адвоката про виклик на суд обвинуваченого з мотивуванням: "Суд не бачить у цьому потреби" (фіговий листок ч. 6). Тим часом, згідно з ст. 419 КПК УРСР, суддя може дозволити підсудному, визнаному за душевно хворого, брати участь у судовому розгляді, якщо "цьому не перешкодить характер його захворювання".

III. Порушений один з основних законів судочинства.

Закинене Л. Плюшеві обвинувачення у виготовленні, збереженні й поширенні антирадянських наклепницьких матеріалів, що ганьблять радянський державний і суспільний лад, не було (та й не могло бути) розглянуте по суті справи.

Бо:

I. Жодним законодавчим актом (списком) не оголошено, яка саме література визнана антирадянською. Видимо, Л. Плющ (як, зрештою, й інші особи, засуджені за

*Більше того, у коментарі до ст. 424 КПК УРСР є посередня вказівка на наявність законного представництва у справах осіб, визнаних душевно хворими: "Особами, які можуть оскаржити касаційним порядком рішення суду, являються оборонець хворого або його законний представник" (Ком. п. 2 до ст. 424).

цією статтею) мусив сам інтуїтивно вирішити, які саме книжки можна зберігати й давати читати, а які — ні.

2. У радянській юридичній літературі немає розкриття терміну "антирадянська (і)". У Коментарі до ст. 70 КК РСФРР (відпов. ст. 62 КК УРСР) одне невідоме пояснено іншим.

Приклад. "Антирадянською агітацією чи пропагандою являються:

а) агітація чи пропаганда, що проводиться з метою підриву або ослаблення Радянської влади;

б) розповсюдження з метою підриву чи ослаблення Радянської влади або з метою довершення окремих, особливо небезпечних державних злочинів, наклепницьких вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад;

в) поширення, збереження, виготовлення з тією ж метою літератури названого характеру" (Комент. п. I до ст. 70 КК РСФРР). Який зміст належить вкладати в слова "мета підриву або послаблення Радянської влади"? Чи можуть, для прикладу, праці Л. І. Плюща, написані на етично-психологічні теми, містити "мету підриву або послаблення Радянської влади"? Як це довести? А воно ж лише довівши наявність "мети підриву..." (згідно з наведеними Коментарями до ст. 70 КК РСФРР), можна довести, що вони антирадянські.

Чи містять праці Л. Плюща, написані на соціальні теми, його роздуми про стан душі нашого сучасника "мету підриву або послаблення Радянської влади", іншими словами, чи являються вони антирадянськими? Чи доведене це судом?

Чи містять листи Л. Плюща, адресовані Радянському урядові чи призначені ним для публікації в радянських газетах, "мету підриву або послаблення Радянської влади"? Чи доведене це судом?

Чи містять, нарешті, листи до ООН, підписані Л. Плюшем у складі Ініціативної групи для захисту прав людини в СРСР, "мету підриву або послаблення Радянської влади" чи, може бути, "мету довершення окремих, особливо небезпечних державних злочинів"? Доведене це судом?

У чому полягає "наклепницький характер" цих матеріалів?

Які факти, наведені в них, являються не фактами, а наклепом? Чи доведене це судом?

Суд воліє цього не доводити.

Він лише безпідставно твердить з посиланням на "ідеологічну" експертизу (фіговий листок ч. 7), тлумачення якої при цьому не наводиться, що ці матеріали — антирадянські, наклепницькі, ганьбліві...

Суд тим самим порушує один з основних законів судочинства: "Всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин справи" (ст. 20 КПК РСФРР).

IV. Суд ухвалив з визнаного душевно хворим Л. Плюща стягнути 73 карб. судових витрат.

Цей пункт коментаря не потребує.

V. Порушена гласність судового розгляду.

Суд офіційно був оголошений закритим.

Мотивування (фігові листочки чч. 8, 9).

I. "Розгляд справи Л. Плюща являє собою державну таємницю" (зауважте, не сама "справа", а її розгляд).

Розуміння "державна таємниця" визначене законом наступним чином: "До відомостей, що становлять державну таємницю, належать відомості воєнного й економічного характеру, а також іншого роду відомості, які Радянський уряд вважає конечним охороняти як державну таємницю" (Комент. п. 2 до ст. 75 КК РСФРР).

Саме собою зрозуміле, що ні справа Л. Плюща, ні її

розгляд не містили і не могли містити ніякої державної таємниці, а значить, порушена ст. 11 Основ громадянського судочинства СРСР і ст. 20 КПК УРСР: "Розгляд справ у всіх судах відкритий, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці" (ст. 20). Крім того, порушена ст. 419 КПК УРСР, бож у цій статті (і ні в якій іншій) немає посилання на те, що суд над душевно хворим бодай у будь-якому випадку (навіть у випадку державної таємниці) може бути закритим.

А між тим, навіть дружині у проханні бути присутньою на суді категорично відмовлено. *Залю була порожня*: не було ні підсудного, ні його законного представника, ні експерта, ні родичів, ні публіки. Ізоляція суду від зовнішнього світу була настільки висока, що наряд міліції, який охороняв порожню залю, не дозволяв (під загрозою арешту) громадянам, що хотіли потрапити на процес, перебувати навіть на сходах до будинку суду. І тільки після неодноразових вимог дружині і сестрі підсудного було дозволено (з уваги на сильний мороз) чекати закінчення засідання у вестибюлі.

Що це? Хто винен у порушенні гласності судового розгляду?

Суддя?

Чи, може, сул без доказів над Л. Плюшем -- це й є "іншого роду відомості, які Радянський уряд вважає кінечним охороняти як державну таємницю"? І тоді автор цього листа мусить бути відданий під суд за її розголошення? І суд знову буде закритий?

2. "Справа не являє суспільного інтересу". — заявив т. Дишель друзям Л. Плюша, які звернулися до нього з проханням дозволити їм бути присутніми в залі засідань.

Це пояснення невірне, алогічне: а) як може не являти суспільного інтересу справа, що стосується можливості

"підриву або послаблення Радянської влади"? б) Якщо справа не являє собою суспільного інтересу, то пощо охороняти її розгляд з допомогою міліції?

VI. Порушені (повторно) ст. 11 Основ громадянського судочинства СРСР і ст. 20 КПК УРСР, згідно з якою рішення судів у всіх випадках оголошуються у відкритих засіданнях. На слухання Ухвали були допущені лише дружина і сестра підсудного. Для того, щоб до залі засідань не пройшли решта охочих там бути присутніми, були застосовані спеціальні дії: дружині й сестрі було запропоновано увійти "на п'ять хвилин" з вестибюлю до коридору. (Як потім стало відоме, до залі засідань їм заборонили взяти з собою навіть жіночі торбинки). Коли присутні коло будинку суду громадяни зрозуміли, що почалося читання Ухвали, і теж намагалися увійти, їм сказали: "Читання уже почалося — ви будете заважати" (фіговий листок ч. 10).

Видати дружині письмовий текст Ухвали на руки суддя категорично відмовився.

Замість власних коментарів до пунктів V, VI, прощитую Коментар (п. 3 до ст. 20 КПК УРСР:

"Гласність судового розгляду являється одним з найважливіших демократичних принципів радянського кримінального процесу... Вона ставить під широкий громадський контроль діяльність судових органів. Відкритий судовий розгляд сприяє ще більшому почуттю відповідальності у суддів, прокурорів, адвокатів, які здійснюють свої функції в суді, а також підвищує почуття відповідальності за свої свідчення у свідків і експертів, що безумовно сприяє підвищенню якості судової діяльності.

"Гласність процесу являється однією з найважливіших умов здійснення виховної функції, покладеної на радянський суд. Тільки в умовах відкритого розгляду справ у суді ця функція успішно здійснюється".

Надзвичайна закритість справи і неможливість ознайомитися навіть з ухвалою суду явно заважають установити повний об'єм припущених порушень. Правдоподібно, даний документ містить далеко не весь перелік порушень слідства і судочинства.

Ясне одне: і встановленого досить *для відміни Ухвали*, що її виніс Київський обласний суд у справі Л. І. Плюща.

Бо:

"Підставою для відміни чи зміни вироку при розгляді справи касаційним порядком являються: односторонність чи неповнота дізнання, попереднього чи судового слідства; невідповідність висновків суду, викладених у вирокі, фактичним обставинам справи; істотне порушення карно-процесуального закону; неправильне застосування карного закону; невідповідність визначеної судом кари важкості злочину і особистості засудженого" (ст. 367 КПК УРСР), а також "Вирок у кожному разі підлягає скасуванню... "9) коли судом порушені вимоги статей цього Кодексу, які встановлюють: відкритий судовий розгляд справи, обов'язковість пред'явлення обвинувачення і пред'явлення обвинуваченому матеріалів попереднього слідства... надання підсудному права на оборонну промову... а також надання підсудному останнього слова" (ст. 370 КПК УРСР).

Перевищення своїх повноважень органами КГБ УРСР

І. Згідно з законом, після винесення Ухвали Київський обласний суд 29 січня 1973 року дав письмовий дозвіл дружині Л. Плюща на побачення.

Однак побачення не було до цього часу (червень 73 року). Перешкоджають наданню законного побачення слідчі органи КГБ, хоч по закінченні слідства і суду вони не повинні мати *жодного стосунку* до того, хто був перед

тим під їх слідством. Тим більше — не повинні мати стосунку до Л. Плюща, який, згідно з судовою ухвалою, навіть не являється засудженим, бо ж "чинив свої дії в стані неосудности, будши психічно хворим".

Це не перешкодило 20 січня 73 року слідчому Федосєнкові, що запросив на розмову дружину Л. Плюща у зв'язку з її письмовою заявою-скаргою на ім'я Голови КГБ при РМ УРСР, в якій вона повідомляла, що начальник слідчого ізолятора, ігноруючи дозвіл судді, до цього часу не дав їй побачення з чоловіком, заявити, що "суд — тут взагалі ні до чого", але що побачення їй буде дане, бо є дозвіл Голови КГБ УРСР.

Далі слідчий Федосєнко (він вів справу Л. Плюща) почав давати вказівки, про що можна і про що не вільно говорити на побаченні. Так, він категорично заборонив говорити з Плющем про його "справу" (навіть як він сам буде ставити якісь питання, відповідати йому на них не вільно). Плюш з матеріалами справи не знайомий. Термін ізоляції його від зовнішнього світу досягав на цей час 13 місяців. Природно дружина обурилася проти такої постави питання і сказала, що вважає слідчого Федосєнка духовим убивцею свого чоловіка.

У побаченні їй відмовлено.

Не дано їй побачення і після її письмової заяви від 2 березня 73 року Прокуророві УРСР. Заява лишилася без відповіді.

Під кінець квітня Прокурор у відповідь на усне прохання дружини Л. Плюща дати їй побачення з чоловіком, сказав, що він не розуміє, для чого їй потрібне побачення, — "бож ваш чоловік важко хвора людина".

Однак це не перешкодило 3 травня дати побачення Л. Плюшеві з сестрою. Попередньо сестру проінструктували, що вона не повинна говорити про "справу брата", про

рішення касаційного суду, про відмову дружині побачитися з Л. Плюшем. Сестра дала згоду на дотримання цих умов, і побачення (єдине за 18 місяців тюремного ув'язнення) у рамках дозволеного відбулося.

Верховний суд УРСР, куди спрямовано чергову заяву дружини Плюша з проханням дати побачення з чоловіком, дав свою згоду. Однак начальник слідчого ізолятора Сапожников 24 травня заявив, що за "нетактовну поведінку", "Ви з кимось там посперечалися" (фігювий листок ч. 11) побачення дозволене не буде.

Л. Плюш не лише позбавлений побачень, але й листування. По закінченні судового процесу (29 січня 73 року) від нього не одержано жодного листа.

Перевищення органами КГБ УРСР своєї влади, рівно як і порушення процесуальних норм, слід розглядати як бажання зберегти у *глибокій таємниці* — "справу" Леоніда Плюша.

ДОДАТОК

Листи, скарги, заяви, написані до різних радянських інстанцій родичами і друзями Л. Плюша.

(Доданий перелік жодною мірою не є вичерпний)

1. 25.5.72 року. Лист Прокуророві УРСР з переліком фактів, які свідчать про тенденційний характер ведення слідства.

Лист лишився без відповіді.

2. 31. 5. 72 року. Лист такого ж змісту спрямовано Генеральному прокуророві СРСР т. Руденкові.

Лист лишився без відповіді.

3. 4. 6. 72 року. Письмова заява до Прокуратури УРСР. Одержано відповідь про передачу заяви до КГБ УРСР. З КГБ відповіді *не одержано.*

4. 3. 10. 72 року. Письмова заява Генеральному прокуророві тов. Руденкові про те, що затягнулося слідство. Відповіді *не одержано*.

5. 1. 12. 72 року. Лист представникові Верховного суду СРСР про тенденційний характер ведення слідства, з проханням повідомити результат психіатричної експертизи. *Одержано відповідь* про передачу листа до Прокуратури УРСР. У кінці грудня Прокурор УРСР усно повідомив про те, що Л. Плюш визнаний психічно хворим.

6. Лютий 1973 рік. Лист академікові Снежнєвському — голові Комісії судово-психіатричної експертизи. Відповіді *не одержано*.

7. 26. 2. 73 року. Скарга до касаційного Верховного суду УРСР про помічені порушення законності при судовому розгляді "справи" Л. Плюша Київським обласним судом. Відповіді *не одержано*.

8. Лютий 73 року. Ще одна скарга до касаційного Верховного суду УРСР про порушення правил ведення слідства і судочинства. Відповіді *не одержано*.

9. Лютий 73 року. Письмова заява-скарга Голові КГБ при Раді міністрів УРСР про перешкоди, чинені співробітниками КГБ у справі надання законного побачення. У відповідь — розмова слідчого КГБ Федосенко (див. вище).

10. 2. 3. 73 року. Письмова заява Прокуророві УРСР на ту ж тему. Відповідь *не надійшла*.

11. Заява Верховному судові УРСР з проханням про надання побачення. У відповідь *одержано згоду на побачення*.

24. 5. начальник слідчого ізолятора знову відмовився дати побачення.

12. Кінець травня 73 року. Лист тт. Брежнєву, Підгорному, Косігіню з проханням допомогти Л. Плюшеві.

З ЦК КПРС одержано лише повідомлення про одержання листа.

У середині червня — листівка з Прокуратури СРСР з повідомленням, що скаргу одержано в Прокуратурі, відповідь буде дана пізніше.

13. Червень 73 року. Письмова заява Голові КГБ УРСР з проханням надати побачення.

Відповіді *не одержано*.

ПРОДОВЖЕННЯ СЛІДУЄ

Отож, суд першої інстанції виніс ухвалу примістити Л. І. Плюша до психіатричної лікарні-тюрми.

Простий здоровий глузд підказує, що млявого перебігу шизофренія з непомітними для нефакхівців симптомами ледве чи, якщо вона проявляється лише в міркуваннях, являє собою небезпеку для оточення і суспільства до такої міри, що до хворого на неї належить стосувати найсуворіший з наявних примусових заходів медичного характеру, а саме — примістити його до психіатричної лікарні спеціального типу.

Можливо, цими міркуваннями керувався Верховний суд УРСР, який при розгляді* "справи" Л. Плюша касаційним порядком вирішив пом'якшити примусовий захід медичного характеру і виніс ухвалу примістити Л. Плюша до психіатричної лікарні загального типу. "Лікарні загального типу — це лікарські установи органів охорони здоров'я... Хворих, спрямованих туди на примусове лікування, приміщують у лікарнянських відділах загального типу, в яких за хворими здійснюється відповідний медичний нагляд, що запобігає можливості здійснити втечу

*Жодних відомостей про процедуру цього розгляду ми не маємо.

або якінебудь дії, небезпечні для хворого чи для оточення” (Комент. п. 3 до ст. 59 КК РСФРР).

Однаке Прокурор УРСР, вважаючи недостатнім такий ступінь ізоляції “особливо небезпечного божевільного”, опротестував рішення, і 26 квітня “справа” Л. Плюща була передана на розгляд Пленуму Верховного суду УРСР.

Разюче! Невже таке небезпечне “марення божевільного”, що влада півтора року (!) не може вирішити питання — як же з ним повестися?

ЕПІЛОГ

Громадська діяльність Л. Плюща визнана злочинною. Його праці — антирадянськими і наклепницькими. Його мозок — *суспільно небезпечним*.

Ув'язнення особистости, що зважилася захотіти бути *вільною* в невідільному суспільстві, у домі божевільних — чи не правда, своєрідне розв'язання питання про взаємини між особистістю і державою?

Людину позбавлено будь-яких прав. Вона поза законами, писаними і неписаними. Лишаються тільки фізичні закони. Вага. Маса. Крихкість. І мозок. Мозок, що перебуває під владою тупих виконавців, ні від чого і ніким не захищений.

Чи не знаменний підсумок?

Так.

Чесний і глибокий учений, що живе власним розумом й інтуїцією, добивається до світла істини своєю стежкою, а не з допомогою втисненого йому в руки ідеологічного компаса, та ще той, що мав необережність обрати собі полем діяльності суспільну науку (історію, соціологію, філософію), у державі тотальної ідеології неминуче зазнає остракізму.

Добре б, якби так, як в Атенах!

На жаль, у Світі Новому, Вічному і Досконалому, він опиняється не на засланні, а в каторжному таборі або — як Леонид Плюш — у домі для божевільних.

До речі, в цьому останньому *невиборі*, у тому, що Л. Плюш потрапив не до табору, а до жовтого дому, є своя логіка.

Ім'я цій логіці — *страх*.

Не сумніваюсь, що керуючий слідством Верховний Державний Хтось відчув у Леониді Плюші *мозкову* небезпеку. Ув'язнення в таборі, на його думку, цієї небезпеки не знімало. Бож там Плюш міг би спілкуватися з *нормальними людьми* і мати друзів. Крім того, навіть найдовший на нинішні часи політичний тюремний строк — обмежений. Дім же для божевільних надійний, безтерміновий, мовчазний. У нинішніх умовах немає потреби навіть вдаватися до гамівної сорочки — кілька інъекцій якогонебудь невролептика вистачає, щоб "направити" кожний бунтівничий мозок, тобто огорнути його байдужістю й тишею.

КАРА БЕЗУМСТВОМ! Злочин, рівного якому немає на землі.

Яка це держава, за якого часу вона існує і за які злочини вона може приректи свого громадянина на кару, порівняно з якою навіть гітлерівська душогубка, як зауважив О. Солженіцин, була "гуманніша", бо вбивала відразу?

Діло діється в країні, що іменує себе Союзом Радянських Соціалістичних Республік. Час дії — 1973 рік. Злочин — зухвальство мати власний погляд і висловлювати його.

Світ мовчазности і жовтої п'їтьми, що поглинув Леоніда Плюша, загрожує далі нашій думці.

Хто наступний?

До яких пір?

Червень 1973

(Т. Ходорович)

Нарис Л. Плюща

ЕТИЧНА НАСТАНОВА

1. Заєць попередив Ведмежа, що йти на річку небезпечно — можна зустрінутися з Тим, хто в річці живе. І ось, коли Ведмежа заглянуло у воду, то й справді побачило Того, хто в річці живе.

Воно налякалося, але і взнаки не дало, тільки показало Тому, хто в річці живе, страшну гримасу. Той, одначе, також показав гримасу.

Перелякавшись ще дужче, Ведмежа погрозило Тому лапою, але Той відповів йому знову тим самим.

Ведмежа знайшло вихід, скориставшись порадою

Я написав цю статтю рік перед моїм арештом.

Задум був такий:

Я вважаю, що неомарксистки повинні почати діалог з релігією, зокрема з християнською. Світ стоїть на березі прірви, і всі, кому дорогі гуманістичні ідеали, повинні об'єднати свої зусилля. Ця об'єднаність не означає змазування ідеологічних розбіжностей. Але, щоб гостра ідеологічна боротьба з союзниками була плідною, її треба вести уважливо, шукаючи того, що цінне в опонента.

У цій статті я поспробував показати, що у формулі "люби ближнього" є глибокий етичний і психологічний сенс, близький нам, неомарксистам. — *Леонід Плющ*,

старого Їжака: воно всміхнулося Тому, хто в річці живе, а Той відповів Ведмежаті доброю, привітливою усмішкою.

Ця казка-притча на диво точно передає схему розвитку відносин поміж людиною і її середовищем, як природним, так і соціальним.

Страх "Я" перед Другим веде до ворожих дій супроти Другого, який відповідає на них тим же, що своєю чергою викликає ворожість "Я" до Другого, а це, природно, посилює ворожнечу Другого до "Я".

І не буде цьому процесові ні кінця, ні краю, поки "Я" не зрозуміє, вкінці, що Другий не зводиться до простого "не-Я", а що деякою мірою Він — це "Я", а тому удари Другого по Мені — це наслідок моїх ударів по Другому.

Більше того, без "Другого" "Я" перестане бути реальністю і перемінюється в абстракцію — воно втрачає не лише свою форму конкретного "Я", але й зміст *визначеного* "Я".

Спираючися на поняття "настанови", сучасна психологія дає можливість уточнити ті старі істини.

2. Настановою називають "Схильність, окреслену підготовку організму при діях поведінки", готовість зустріти при взаємодії з середовищем визначені властивості середовища, окреслену "поведінку" середовища - очікування *окресленої дійсності*.

Поведінка індивіда окреслюється не тільки і навіть не стільки безпосереднім впливом середовища, скільки настановою індивіда щодо середовища та спрямованістю різниці між цією настановою і дійсністю.

Узнадзе* і його школа показали, що настанова пронизує всю діяльність суб'єкта, визначаючи характер і

*Дмитрій Ніколаєвіч Узнадзе, 1886-1950, засновник психологічної школи в Грузії, автор психологічної теорії настанови (див. *Малая Советская Энциклопедия*, вид. 3, т. 9).

спрямованість моделювання дійсності, а також реакцію на цю дійсність.

Неменше значення має настанова в соціальній психології, часто визначаючи характер взаємовідносин між особою та групою, а також між груповими суб'єктами (соціальна група, класа, нація та інше), впливаючи на зміст і розвиток загальної свідомості, зокрема, на виникнення й закріплення мітів і забобонів (див., наприклад, І. Кон "Психологія забобону", *Новий мір*, ч. 9, 1966).

3. Релігійна мораль є віддзеркаленням уже існуючих взаємин поміж людьми, зафіксовуючи й освячуючи ці взаємини в ідеалізованому вигляді, виділяючи в них загальнозначуще.

Але, будучи *фантастичним* і ідеалізованим віддзеркаленням сучасного, релігія дає людському суспільству настанови, що виходять поза межі минулого й сучасного, настанови, що відіграють роль духових будівельних риштувань майбутнього й діють на спрямування загального розвитку, здійснюючи тим самим зворотний зв'язок у взаємодії "суспільне буття — суспільна свідомість".

Прикладом такої настанови в усіх світових релігіях може служити настанова Добра.

Формула зоологічної справедливості "Око за око, зуб за зуб", що виражала правову вимогу варварських племен, знайшла свій моральний розвиток в заповідях юдаїзму "Не роби ближньому того, чого не бажаєш собі" і піднялася до Нового заповіту Христа, який благовістив нездійснене і лосі майбутнє: "А Я кажу вам: любіть ближнього..."

Утопійність, надмірність моральних вимог релігій, їхня неспівмірність з дійсністю потягають за собою диявольську чистоту й "досконалість" перших інквізиторів, релігійне святенництво церкви і, кінець-кінцем, як реакцію

на попереднє — нігілістичний аморалізм вульгарного атеїзму.

Проте заклик Христа був чутний навіть під час походів до Господнього Гробу й дияволіяди Церкви-Антихриста, і як мету, ідеал його можна почути в атеїстичній моралі.

І як ідеал, він виявляє вплив на майбутнє й сучасне, будучи "серцем безсердечного світу" (Маркс).

Вульгарний атеїзм, тобто нікчемне заперечення релігії, бачить у релігії лише утопію і її соціальну функцію "опіуму", що послаблює терпіння, а тому й незадоволення людини суспільним ладом.

Завдання ж полягає в тому, щоб зберегти всі духові цінності релігії, спираючись на такі соціальні умовини, при яких зникне конечність духового "знеболювання", при яких самі терпіння матимуть людяний характер і виявлять деяку духову цінність, а не будуть вислідом механічної дії соціального чи природного середовища.

Існуючі суспільні організації закриті для послідовників Христа — якщо й виживають *одиноці* цього типу людей, то лише як юродиві, Дон Кіхоти чи Мишкини (російська народна казка віддає їм данину в образі Іванушки-дурника). Перемога приходить до них лише поразкою, коли їхні ідеали стають мертвою оболонкою, що скриває все те, з чим вони боролися.

Комуністи врахували причину поразки християнства й вибрали засобом досягнення Добра не особисте самовдосконалення (в існуючих умовах це доступне лише невеликій групі людей, яка виживає тільки тому, що цілком без них суспільство само не виживе), а створення такої суспільної організації, при якій настанова Христа не вела б до загибелі свого носія, при якій тип людини, умовно названий Дон Кіхотом чи Христом, став би виживаючим, і любов до ближнього не була б безперервним подвигом підняття на Голгофу.

Перші спроби створити таке суспільство закінчилися невдачею, *повторивши* перемогу-поразку Христа — ідеї трансформувалися в ідола, в жертву якому були принесені носії цієї ідеї (як, зрештою, і всіх інших — ідоли не терплять ніяких ідей, бо ідея викриває ідола в тому, що він мертвий і існує лише кров'ю живих людей).

Однією з духових причин цієї невдачі була слабкість доброї настанови, перевага ненависти до Зла над любов'ю до Добра — "Довга боротьба за справедливість поглинає любов, що зродила її" (Камю).

Очевидно, боротьба за перебудову суспільства повинна супроводитися боротьбою за перебудову людиною себе, комуністична революція — християнською (т. зн. соціальною — моральною). Християнською своєю доброю настановою до Другого.

Сенс доброї настанови полягає зовсім не в тому, щоб любити Другого, не зважаючи ні на що. Зло не заслуговує любові, його треба ненавидіти. Тільки Христові — ідеальній людині дано любити тих, що його розпинають. Але бажати підніматися до Христа дано кожному.

Добра настанова полягає в тому, щоб у Другому шукати союзника, співлюдину. Цей пошук означає передусім розкриття в собі для Другого тих меж, що йому потрібні як співлюдині.

Це збільшує *імовірність* знайти й виявити для себе в ньому союзника. Лише імовірність, бо поведінку Другого визначаємо не тільки ми. Другий сам перебуває в якомусь середовищі, і "Я" для нього — лише один з елементів цього середовища. Щоб знайти оптимальну форму взаємин з Другим, кінцевий модель Другого і його середовища, тобто модель Мого середовища, модель, що достатньо точно відбиває реальність. Настанова на Добро не повинна підмінити реальність рожевим мітом, не повинна заважати пізнанню.

Модель середовища будується на фактах. Фактів завжди не вистає для створення моделю, тому вона добудовується за допомогою деяких логічних, етичних і естетичних принципів (тому можна говорити про логічні, етичні й естетичні настанови).

Одні й ті ж факти звичайно пояснюються як гуманістичні, так і антигуманістичні. Отже, істина сама собою не заперечує Добра. Прямування ж до Добра може стати перешкодою на шляху до пізнання Істини, а значить і на шляху до досягнення реального Добра, якщо носії Добра боязкі, якщо вони бояться фактів. Однак перешкоди, які вносять моральні настанови в процес пізнання, не закладені в цих настановах.

Правда-справедливість може вказати шлях пошуків правди-істини, не перекручуючи істини. При виборі поміж "тьмою низьких істин" і "підіймаючим обманом" ми віддаємо все таки перевагу "істинам", але з *тенденцією* в бік "підіймаючих" нас істин, намагаючися вийти за межі цієї суворої дилеми. Цю перевагу можна визначити як примат "настанови на істину", який в пласкості етики означає примат реальної справедливості над справедливістю відчуженою від реальності в царину міту — над мітичною справедливістю.

Цим однак не вичерпується проблема взаємозв'язку етики і гносеології. Можливий такий вплив етичної настанови на пізнання, коли модель дійсності, формально викривляючися під впливом настанови, по суті віддзеркалює дійсність глибше, розкриваючи в ній такі спроможності, які спочатку здавалися неіснуючими, недійсними. Прикладом може служити "віковий парадокс": недосвідчена молодість ставить цілі, нездійсненні з погляду мудрої старости, і бувають випадки, що вона їх досягає. Це пояснюється особливістю людського пізнання. Пізнаючи середовище, суб'єкт змінює його під час самого акту

пізнання. Тим то настанови, які лежать в основі його пізнання, можуть впливати на середовище, відкриваючи в ньому нові можливості та шляхи до їх здійснення.

Таким чином, навіть утопійність етичної настанови у відомих межах може впливати на середовище в напрямі Добра — в підіймаючій нас обмані скриваються зародки майбутніх істин.

4. Приклади етичних настанов.

а) Настанова на мотиви Другого.

Якщо Другий виконав дію, яка нам неприємна, то наша реакція залежить не стільки від самої дії, скільки від настанови на оцінку як результатів дії, так і мотивів Другого. Якщо настанова не добра, то негативні для нас наслідки тієї дії будуть перебільшені, а мотиви дії вважатимуться негативними. Існує навіть категорія людей, що має хибу, яку умовно можна назвати "підлістю мислення". Люди з підлим мисленням помічають і запам'ятовують здебільшого негативні вчинки їх ближніх, а зустрівшись з Добром, пояснюють його користюлюбними, підлими мотивами. Специфічним випадком підлого мислення є антисемітське мислення (загальніше — расистське) — мислення, що базується на підсвідомій чи свідомій аксіомі-настанові: "Усе зло в світі від жидів (негрів, жовтих і т. д.)".

У радянській літературі яскравими плодами такого думання є твори Шевцова і Кочетова (ми не говоримо про ідейні позиції цих літераторів — Бенюх і Сурков майже такі ж реакційні — але в їхніх творах немає патологічного смакування підлістю, яким відзначаються кочетови).

Реакція на негативну настанову, природно, буває лише негативна, що немов підтверджує вихідну настанову, підсилюючи її. Таке явище — це окремий випадок загальнішого правила: *в основному настанова впливає (якщо впливає) на дійсність в напрямі наближення дійсності до настанови.*

Відхилення від цього правила, очевидно, пояснюються зовнішніми щодо системи "Я — середовище" причинами на поведінку середовища впливаємо не лише ми. Звертаючися до Добра в Другому, я провокую в ньому добро, звертаючися до злого в Другому, я провокую як у нього, так і в себе зло.

Отож, як з моральних, так і з сутопрагматичних міркувань гідніша й навіть зручніша наступна схема аналізу мотивів Другого: спочатку приймається гіпотеза добрих мотивів, а лише тоді, коли досвід заперечує її, є сенс звернутися до гіпотези злих мотивів: "І не думайте, що Ваш вчинок змусить нас у майбутньому відмовити в допомозі людям, які потребуватимуть її" (П. Г. Григоренко).

Дійсність, однак, складна, і можливі ситуації, коли "добра гіпотеза" надто ризикована. У таких ситуаціях дійсність вимагає передусім передбачити злі мотиви й поробити відповідні протизаходи. При цьому добра настанова полягає в тому, щоб протизаходи мали попереджувальний характер, не викликаючи злих емоцій до злого носія зла.

б) Настанова у внутрішньополітичній боротьбі.

Історія революційних рухів показує, як швидко однодумці стають ворогами один одному. І не лише об'єктивні умовини винні в цьому.

Постійне нервово напруження, ненормальні умовини життя, неприродне переплетення особистого й загального призводять до того, що в гострій фракційній боротьбі набуває важливої ролі персональне сміття, симпатії й антипатії. Особливо це помітне на еміграції, на засланні, в період тимчасового затишку чи поразки, коли особисті взаємини висуваються на перший план і об'єктивна криза руху набирає рис особистих міжусобиць. У найбільш саможертвних і часто авторитетних революціонерів основною причиною розбіжностей є фанатичне служіння

принципові, яке породжує настанову на *відмінність*, що доводить дрібну розбіжність до її логічного завершення, перетворюючи її в *принципову* розбіжність. І часто боротьба йде не із-за справжньої розбіжності, а із-за майбутньої розбіжності, в яку *може* вилитися сьогоднішня.

В остаточному підсумку революція захлинається в крові кращих представників усіх революційних напрямів, а перемога дістається позафракційному "болотові" на чолі з Бонапартом.

З історії попередніх революцій варто винести хоч би цю науку.

Це особливо важливе тепер, коли майбутнє навряд чи зможе виправити криваві наслідки взаємної різанини поміж відтінками прогресивних рухів.

Тому настановою демократичного руху в СРСР повинна стати настанова на синтезу, на союзи. Природно, не ціною уступок у принципах гуманізму, свободи й демократії. Синтеза — це не мішанина "всього всячини", синтеза має на увазі спектр різних чітко відображених течій, об'єднаних єдиною демократичною основою. Це потрібне й можливе зокрема тому, що всі ми, радянські реформісти, за еволюцію нашої країни, а не за збройну боротьбу, яка в сучасних умовах у країнах-гігантах засуджена на провал і може лише спровокувати атомну катастрофу.

Найважливішою умовою союзу з боку марксистів, атеїстів і росіян є їхнє розуміння фактичної нерівності з ними представників інших течій і націй. Почуття "вини" — хай мимовільної й навіть "нереальної" — за свою близькість до сталінізму, близькість формальну, зрозуміння своїх "переваг" над іншими представниками демократії повинні допомогти їм перебороти шаблон формальної рівності відносин і вимог одного до одного.

Ми, комуністи, соціальні демократи, повинні шукати й підтримувати в політичних демократів, які борються за

політичні права, у релігійних демократів, які борються за свободу світогляду, у національних демократів-патріотів не тільки те, що спільне в нас з ними, але й намагатися зрозуміти їхню правду, *влаштувати й присвоїти* її, тобто зробити її своєю правдою, розвинути її до рівня нашої правди, якщо їхня правда однобічна. Боротьба з їхньою ідеологією, як ідеологією *часткового*, однобічного гуманізму повинна проводитися передусім з позицій їхньої правди.

Ми переборемо їхню частковість, переборовши свою, переборюючи свою неповноту, ми притягнемо на свій бік усе близьке нам, відштовхуючи від наших союзників реакційне крило національної, релігійної й політичної демократії, засвоївши тим самим природний процес внутрішньої диференціації як їхньої, так і нашої течії.

Якщо російський демократ, зустрівшись з виявом українського шовінізму, відвернеться від національної проблеми українців і навіть більше — стане розглядати весь український рух як реакційний, — він посилить шовіністичне крило українського руху й сприятиме наближенню шовіністів і патріотів одних з одними.

Якщо наші потенційні союзники не бажають іти разом з нами, то це не дає нам морального права відвертатися від їхніх проблем — ми повинні *їхнє* діло зробити *нашим*, хочуть вони цього чи ні.

Ми розглядали настанову щодо союзників. До ворожих рухів настанова, природно, інша. Вона полягає в намаганні до чіткого ідейно-політичного розмежування з ними, у розкритті їхньої антигуманної й реакційної суті, якщо, як це звичайно буває, ця суть скривається за частковим демократизмом.

З цих позицій політичним ляпсусом, очевидно, виглядає підпис Солоухіна під листом в оборону Солженіцина — і не тільки тому, що Солоухін брав участь у цькуванні Пастернака.

Усе ж таки, мабуть, ще важливішою є настанова на розуміння ворога. Адже антигуманізм виростає на реальному ґрунті й живиться тією ж дійсністю, що й гуманізм. Тому треба не лише розкривати антигуманізм тих чи інших реакційних течій, але й виявляти глибинні причини постання антигуманізму, значить, зрозуміти його "правду" і розкрити цю "правду" в нашу правду, позбавивши тим самим ворога його джерел.

Яскравим прикладом антигуманізму може служити антисемітизм. Енгельс визначив антисемітизм як "соціалізм для дурнів". І не випадково гітлерівці називали себе націонал-соціалістами. Фашисти підхопили сліпий національний і соціальний протест і спрямували його проти вигаданого ворога. На жаль, Комінтерн ігнорував "соціалізм" фашистів, підмінюючи теоретичну аналізу загальними фразами й такими ж загальними лозунгами, що кінець-кінцем змішав фашизм з соціал-демократією й розколов робітничу клясу, а це неухильно привело до "дружби й миру" з фашизмом.

Те саме відбувається тепер з маоїзмом — аналізу ворога підмінюється всілякими можливими лайками, що також може довести чи то до війни з Китаєм чи до "миру й дружби" з Мао. Важко при цьому сказати, що гірше.

в) Настанова в міжнародних взаєминах.

У міжнародному пляні наш рух виходить з того, що збереження миру — це головна мета тієї зовнішньої політики, якої послідовного переведення ми вимагаємо й вимагатимемо від свого уряду.

Основою мирної настанови є настанова на довір'я поміж країнами-гігантами. Якщо міжнародна політика СРСР діятиме з розрахунком на мирні сили в США, то ми зміцнимо позиції цих сил. Якщо ж СРСР розцінюватиме кожен пропозицію США як провокацію, то ми змусимо американський народ голосувати за мілітаризм, бо хоч і

чого добилися б мирні сили, це не дасть жодних плодів — усе розбивається об наше принципове недовір'я. Прикладом може бути відмова від взаємної інспекції, як основи для загального роззброєння, із страху перед "шпигунством" (якщо роззброюємося, то чим же загрожує взаємне шпигунство?).

Настанова на взаємне довір'я означає постійні практичні засвідчення миролюбності й довір'я, і лише такі засвідчення приводитимуть до росту мирних сил в інших країнах.

Навіть половинна мирна настанова Хрущова істотно поліпшила міжнародні взаємини. Війна у В'єтнамі не могла не викликати посилення екстремістських групувань в обидвох бльоках. Те саме можна сказати про інвазію в Чехо-Словаччину. Діло д-ра Спока і Кінга явно програно, якщо ми й надалі збираємося вирішувати зовнішньо-політичні проблеми методом серпня 1968.

Ми повинні, нарешті, зрозуміти, що підсилення реакції в нас викликає автоматично антидемократизм у них — так само, як сталінізація СРСР сприяла свого часу гітлеризації Німеччини. Воєнна гістерика в них піднімає наш "воєнний патріотизм".

У міжнародних стосунках займають окреме місце країни з екстремістськими урядами. У тому таборі — фашизоїдні режими, в нашому — мао-сталінські. Дружба, взаємодопомога і союз з ними немисленні (скоріше можлива дружба між ними, не зважаючи на розбіжності в соціальній базі). Якщо одна з них достатньо скріпиться, війна неминуча. Вихід один — демократизація країн-гігантів, справді безкорисна й велика *мудра* допомога мало-розвиненим країнам (тоталітаризм постає з відчаю!), союз на основі міжнародних, відкритих і рівноправних договорів поміж атимаофашистськими країнами, союз, який може стримати агресора й допомогти населенню агресивних

країн вийти з глухого кута, в який загнала їх історія.

Мудрою допомогою малорозвиненим країнам була *анонімна* допомога (через міжнародні організації), допомога в освіті, в охороні здоров'я, у створенні мирної промисловости й у піднесенні продуктивности сільського господарства, допомога регульована й контрольована ООН таким чином, щоб вона приводила до демократизації й цивілізації цих країн. А тепер ця допомога частіше йде на озброєння тимчасового союзника, на підрив акцій противників у даній країні. І вони, і ми допомагаємо, не зважаючи на те, що часто підсилюємо владу диктаторів і хунт.

г) Настанова песимізму і оптимізму.

Крайня оптимістична настанова при оцінці дійсности висловлена формулою Панглоса: "Все йде до кращого в цьому кращому з світів". Цього роду оптимізм дозволяє людині перебувати в свинському задоволенні собою й довкіллям середовищем. Оптимісти цього роду є опорою кожного ладу — вони не бачать ні страждань ближнього, ні атомної бомби над собою, ні майданеків з сибірськими концтаборами. Небезпека такої позиції в наш час цілком очевидна.

Крайня песимістична настанова отримується з формули Панглоса простою заміною слова "кращий" на "гірший". Цей погляд, правда, більше обоснований фактами, але, не зважаючи на повну протилежність до оптимізму "неляканих дурнів", веде до тієї ж життєвої практики: бездіяльності й небажання боротися зі злом. Тому крайні песимісти в своїй масі також стають опорою існуючого, створюючи при цьому ілюзію протесту.

Можна ще раз повторити: так, ближчий до реальности песимізм — світ котиться до загибелі й не видно просвітку.

Одначе настанова на поганий результат лише збільшує його можливість.

Можна уникнути загибелі (якщо це взагалі можливо!) лише при добре відкритих очах, що шукають виходу з глухого кута.

Боротьба за вихід з глухого кута можлива тільки при наявності віри в те, що вихід існує.

Поки немає переконання про наявність виходу, наш оптимізм може спиратися на ось що: вся оця абсурдна трагікомічна передісторія підходить до кінця. Ми підійшли до заперечення передісторії, заперечення прямого чи діалектичного. Ми діб'ємося гарного майбутнього, або майбутнього взагалі не буде. *Поганого* майбутнього, тобто продовження брудної й кривавої *політичної* історії, не буде.

На цьому базується оптимізм, який можна назвати песимістичним оптимізмом, песимістичним тому, що конструктивного оптимізму покищо не видно. Настанова цього оптимізму — це настанова на пошуки шансів урятувати світ, тобто створити суспільство, що дало б людині можливість стати людиною.

На нашу думку, другий гідний людини погляд — це героїчний песимізм: виглядів на людяне продовження історії немає, але з пошани чи любови до себе я "заявляю свавілля" — не хочу бути г... і боронитиму своїх людських цінностей навіть у такому випадку, якщо залишуся один.

На жаль, такий погляд годиться лише для одиниць, але не може стати опорою для масової політичної боротьби.

1970 р.

Високошановні Земляки!

Користуюсь цією нагодою, щоб висловити мою сердечну подяку впорядниці цієї збірки - Тетяні Сергіївні Ходорович.

Хочу також висловити вдячність вам – українським організаціям, що боролися за моє звільнення.

Я і мої товариші боротьби боролися й боряться за політичні, економічні й національні права людини. Ми боремося мирними засобами — пропагандою й агітацією. Право на таку боротьбу обіцяла Конституція СРСР. Але насправді в Радянському Союзі не рахуються з Конституцією ні партія, ні державна таємна поліція — КГБ. За найобережнішу публічну критику радянської влади запроторюють людей до в'язниць, концентраційних таборів і психіатричних тюрем.

Усім вам відомі славні імена борців за свободу людини, як Валентин Мороз, Іван Світличний, Владімір Буковський, Семен Глузман, о. Василь Романюк. Цей список можна продовжувати як завгодно довго. Тисячі борців різних національностей, різних переконань караються в катівнях КГБ.

Приклад мого звільнення вказує на те, що боротьба за політв'язнів у СРСР має шанси на перемогу. Тому треба посилити боротьбу за амністію політв'язнів у "соціалістичних країнах" і вести цю боротьбу спільно з людьми інших національностей. Доля наших земляків тісно пов'язана з долею політв'язнів інших народів.

23 лютого 1976

Леонід Плюц

На наше прохання Леонід Плюц надіслав нам того листа, що його друкуємо тут як післяслово до цієї збірки.

Видавництво "Сучасність".

ЗМІСТ

Від видавництва	7
Про Автора — Т. С. Ходорович	9
Історія хвороби Леоніда Плюща	13
Частина I:	
Листи Л. Плюща з Дніпропетровської психіатричної в'язниці	17
Частина II:	
Діагностика і лікування	83
Частина III:	
Друзі про Леоніда Плюща	107
Частина IV:	
Заходи дружини Л. Плюща та його друзів. Протоколи й документи	115
Частина V:	
Додаткові документи	161
Нарис Л. Плюща -- Етична настанова	191
Післяслово Л. Плюща	205